Sarajevo, januar—mart. 1892 Сарајево, јануар—март.

Glasnik
zemaljskog muzeja
u
Bosni i Hercegovini.

Knjiga I. Godina IV.

Гласник
земаљског музеја
у
Босни и Херцеговини.

Књига I. Година IV.

Uredništvo:
Sarajevo, zgrada zemaljske vlade.

Administracija:
Sarajevo, zemaljska štamparija.

Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, зграда земаљске владе.

Администрација:
Сарајево, земаљска штампарија.

Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice
godine 1891.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

God. 1890. otpočeto prekopavanje u rimskom gradu Domaviji kod mjesta Gradine blizu Srebrenice[1]) nastavljeno je god. 1891. pod prokušanim rukovodstvom rudarskog meštra Ljudevita Pogačniga, a išlo se je za tim, da se posve otkopa velika zgrada niže Grada, i da se nadalje otkrije kastrum, za koji se je mislilo, da je uz desnu obalu Saske rijeke.

Osim toga priredio je rečeni rudarski meštar nov nacrt grada Domavije, u kome su naznačeni svi otprije poznati i od jeseni godine 1890. obreteni ostanci rimskih zgrada.

Ali prije nego što pregjem na opisivanje tih radnja i pri tome postignutih rezultata, htio bih da ispravim pogrješku, koja se je potkrala u izvještaju o prekopavanju godine 1890. Počasni spomenik cara Septimija Severa (Glasnik 1891. str. 15. i 389.) sastavljen je ovdje, pošto su uzeti snimci od oba njegova dijela, pri čemu je slučajno desni okrajak većega snimka tačno pristajao uz lijevi okrajak manjega, pa je prema tomu i fak-simile nacrtan. Ali kad je srebreničko kamenje ovamo prispjelo, pokazalo se je, da manji dio kamena ne ide uz desnu, nego uz lijevu stranu većega. Redakcija „Glasnika“ tu je pogrješku doduše već ispravila (Glasnik 1891. str. 390.) i pridala je svome ispravku nov fak-simile rečenog kamena. Ali pošto taj drugi fak-simile ne prikazuje okvir sada sastavljenog kamena, i pošto su se nadalje za vožnje na žalost od oba dijela kamena otkrnili komadi i izgubili, pa i ovih nema na novom fak-similu, to ja ovdje u *slici 1.* još jednoć donosim potpunu sliku rečenog ispisanog kamena, kako po originalu

[1]) Vidi Glasnik zem. muzeja 1891., str. 1. i d. i str. 387. i d.

i po ona dva snimka slijedi, pri čemu primjećujem, da su poslije odlomljeni dijelovi punktiranom linijom ocrtani.

Nadalje bih na tome mjestu na tvrdnju dra Truhelke[1]), da je rimska cesta uz lijevu obalu Drine, koju je on velikom pomnjom potražio u duljini od 45 *km* od prilike, prelazila preko *ušća* doline Saske rijeke, ne odvajajući se u tu dolinu, i na njegov otuda izvedeni zaključak, da je Domavija s glavnom dolinom, odnosno s rimskom podrinskom cestom, samo stazom bila spojena, imao ovo da primjetim: Ja držim, da taj nazor nije osnovan, jer mi se od prve čini posve nevjerojatno, da Rimljani, poznati kao prilježni graditelji cesta, tako veliku i znamenitu industrijalnu varoš, kao Domavija, sa jednom, nešto preko 4 *km* udaljenom cestom ne bi spojili kolnikom, gdje uz to gradnji takoga kolnika zemljište nije činilo nikakih poteškoća. Ta valja nam uzeti na um, da je Domavija, kao znatna rudarska varoš u jednu ruku velike množine srebra i olova imala da izvozi, a u drugu, da su vapnenasti kamen za svoje gradnje i spomenike, ako ne baš iz Srbije, a ono za cijelo iz okoliša Drine, dakle kroz dolinu Saske rijeke morali dobavljati. Jer u dolini Gradine i Sasa ima samo trahita i paleozoičkog škriljevca, a na visokom Kvarcu konglomerata i kvarcita, ali nema vapnenca. A mnogi taki vapnenac, kao n. pr. spomenici s natpisima, glavice od stupova, pragovi od vrata, tesano kamenje za zid i t. d. ima veliku težinu, pa bi se mimo potrebu i u velike oteščavalo dovažanje tolikoga kamenja, kad se za to dovažanje ne bi mogli služiti kolnikom.

Slika 1. ($^1/_{10}$)

Nadalje je poznato, da su Rimljani svoje rudničke zdônje u Domaviji kopali u veoma velikim dimenzijama, tako n. pr. zdônju Kovačicu u visini od 3 *m* uz $2^1/_2$ *m* širine, što je moglo imati jedino tu svrhu, da se kolima može zalaziti unutra i izvoziti iskopanu rudu. Vide se i u šumama iznad Gradine i Sasa često ostanci rimskih kolnika, koji su od pojedinih majdana vodili do talionice.[2]) Pa kad su se dakle Rimljani već i pri samom rudo-

[1]) Rimska cesta u kotaru srebreničkom. Glasnik zem. muzeja 1891., str. 240.
[2]) Lj. Pogačnig. Stari rudokopi u Bosni. Glasnik zem. muzeja 1890., str. 129.

kopu služili kolima, to se onda ne može ni pomisliti, da oni svoju varoš Domaviju ne bi kolnikom spojili s blizom podrinskom cestom.

U ostalom otkopane su pri gradnji ceste iz Sasa preko Gradine u Han Bjelovac godine 1890. blizu Hana Gradine glave jednog mosta, a u blizine Biljače (vidi „Glasnik“ 1891., str. 2. karta *slika 1.*), gdje takogjer ima ostanaka rimskih zgrada i obilatija rimska nekropola s ispisanim nadgrobnicima, ostanci pokaldrmljene rimske ceste, kojoj potankih dimenzija na žalost nijesam mogao da saznam.

Ja sam s tih razloga tvrdo uvjeren, da je od Domavije kroz dô Saske rijeke u dolinu Drine vodio kolnik i da se je ovdje hvatao velike podrinske ceste.

Priklopljena *tabela 1.* prikazuje nacrt varoši Domavije, kako izlazi tačnije izveden i po daljem ispitivanju 1891. god.

Ovdje su protumačeni znaci na karti:

■ zgrade, koje postoje u selu Gradini;

iskopane zgrade i zidine;

ruševina, pod kojom vjerojatno da će biti podovi od zgrada;

rasut gragjevni materijal (opeke, komadi lijepa, crepovlje);

stara, valjda rimska groblja.

Iz toga nacrta vidimo, da je rimska varoš, naročito prama jugu duž Saske rijeke, zapremala veće zemljište, nego što je prije bilo poznato. Komadi gragjevnog materijala, rasuti po obragjenom zemljištu oko gromila, pod kojima su ruševinom zatrpani podori zgrada, dopuštaju megju tim još dalji zaključak, da zapadno od današnjeg sela Gradine, sjeverozapadno megju Majdanskim potokom, Zelenikom i Podgajem, onda sjeverno uz lijevu obalu Majdanskog potoka i uz desnu obalu Saske rijeke, napokon na istoku i jugoistoku uz obje obale Saske rijeke ima sa zemljom sravnjenih zidanih temelja, pa da se je po tome Domavija na sve strane još mnogo dalje prostirala, nego što se može suditi po ruševnim gromilama, koje se onuda vigjaju.

Veoma je nadalje po nas to znamenito, što je po novijem opažanju Grad zapremao daleko veću površinu, nego što se je prije mislilo, te je po svoj prilici dopirao do najsjevernije zgrade sela Gradine. A što su se ruševne gromile našle kako sjeverno, tako i zapadno i južno od sela, to nam napokon svjedoči, da je bez sumnje Domavija imala svoj gornji grad.

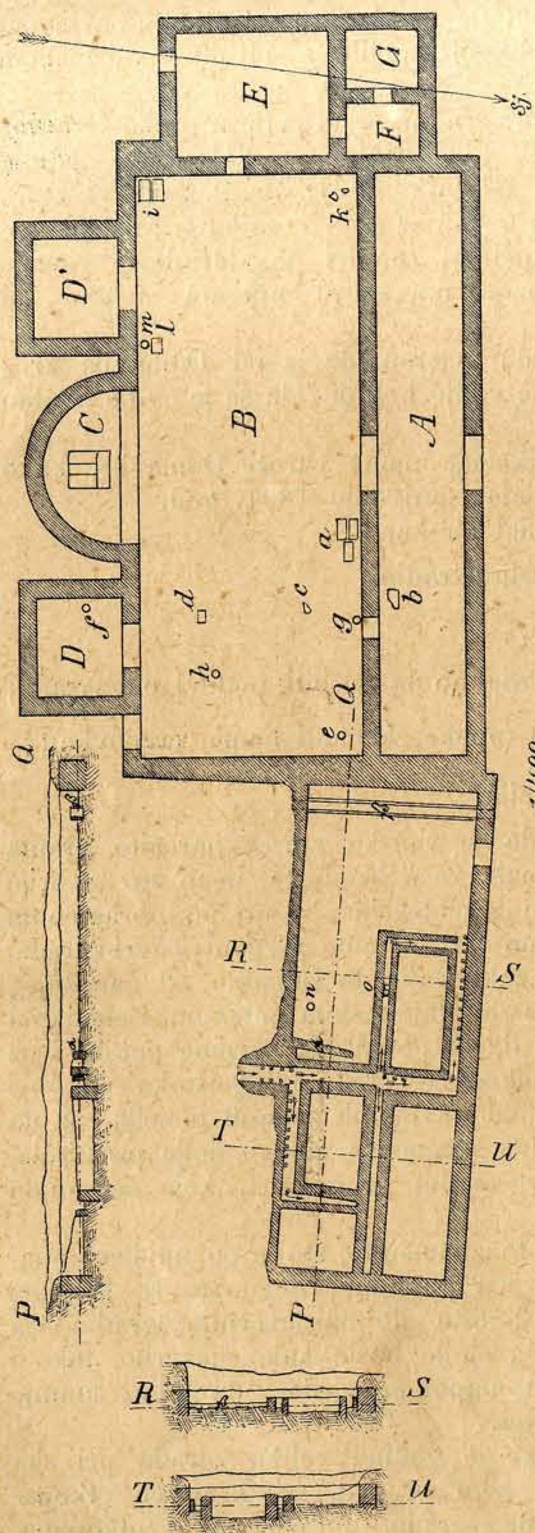
Kako već rekosmo, lanjske je godine velika zgrada pri sjevernom podnožju brda Grada, koju su god. 1890. počeli otkopavati, kao i obje njene pobočne zgrade, gotovo posve otkopana, pri kome je poslu valjalo maknuti 1132 m^3 ruševine, a s iskopanom

Tabla I.

GRADINA-DOMAVIA

1/2500.

Slika 2.

godine 1890. ruševinom od 782 m^3 u svemu 1914 m^3.

Pridana ovdje *slika 2.* prikazuje nam tlocrt tih zgrada i tri presjeka istočne sporedne zgrade.

Glavna zgrada čini po tome duguljast pravokutnik od 33·1 *m* spoljašne dužine i 18·7 *m* spoljašne širine, kome je glavno pročelje obrnuto k sjeveru. Otraga hvata se zgrade u sredini polukrugla apsida a njoj s obje strane po jedan pravokutni prigradak, koji izlazi iz južne linije zida.

Kroz glavna vrata od 3 *m* širine, koja su u sredini sjevernog pročelja, dolazi se najprije u predvorje *A*, koje se prostire duž cijele zgrade, te pri širini od 4·65 *m* ima dužinu od 31·3 *m*.

To je predvorje s glavnim prostorom *B* spojeno dvojim vratima. Jedna su u sredini, kako to priliči glavnom ulazu, i široka su 3 *m*, dok su druga, koja su istočno od prvih, samo 1 *m* široka.

Glavni prostor *B* čini dvoranu od 31·3 *m* dužine i 11·9 *m* širine, te po tome bez južnog predvorja zaprema prostor od 372·5 m^2. Usred južnog duljeg zida smještena je naprema glavnom ulazu spomenuta već, u svoj širini od 8 *m* prama dvorani otvorena apsida *C*, a njoj sa svake strane po jedan pravokutni prigradak *D* i *D'* od 5·3 *m* dužine od istoka k zapadu i 4·5 *m* širine od sjevera k jugu. Svaki od ta dva pri-

gratka spojen je s dvoranom vratima 2·3 *m* širokim. Osim toga vode blizu jugoistočnog ugla zgrade kraj istočnog prigratka jedna vrata, široka 1·9 *m* na dvor, a u zapadnom zidu dvorane jedna vrata od 1 *m* širine u zapadnu pobočnu zgradu.

Zapadna pobočna zgrada čini pravokutnik od 14·8 *m* dužine, pri 7·6 *m* širine i sastoji od tri prostorije.

Glavni prostor *E* dug je 8 *m*, širok 6·65 *m*, te je spojen rečenim već vratima s velikom dvoranom glavne zgrade.

Druga vrata od 1 *m* širine vode kroz južni glavni zid na dvor, a jedna isto tako široka vrata vode kroz sjeverni srednji zid u prostor *F* od 3·95 *m* dužine i 2·7 *m* širine, iz koga se kroz vrata, takogjer 1 *m* široka dolazi u zadnji prostor *G* zgrade od 3·95 *m* dužine i 3·25 *m* širine.

Svi zidovi glavne i opisane pobočne zgrade imaju iznad temelja jednaku debljinu od 95 *cm*, a samo srednji zid izmegju prostorija *F* i *G* ima debljinu od 70 *cm*.

Da li i koja su se do rečenih vrata mogla zatvarati, ne može se sada više ustanoviti.

Pri dvojim glavnim vratima u sjevernom spoljašnjem zidu i u srednjem zidu glavne zgrade bili su pragovi od vapnenca, a prag izmegju prostorija *E* i *F* zapadne pobočne zgrade potaracan je ciglom od 40 × 30 × 6 *cm*.

Istočna pobočna zgrada, kojoj južni kraj megjutim još nije posve otkopan, nije s glavnom zgradom sastavljena nikakim vratima, nego na sjevernoj strani, dakle na svom glavnom pročelju ima posebna vrata od 120 *cm* širine, te po tome nije glavnoj zgradi neposrednim dijelom, makar da joj je prizidana.

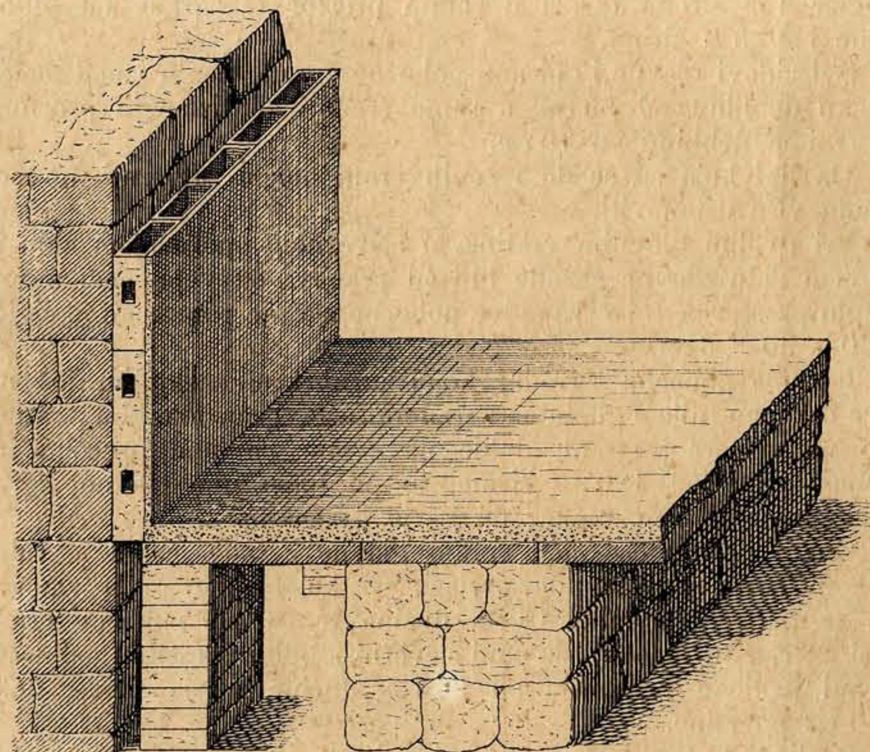
Ona i nešto koso stoji spram glavne zgrade, čemu je valjda uzrokom cesta, koja onuda prolazi, po kojoj se je onda vladao i plan te pobočne zgrade. Cijela dužina te istočne pobočne zgrade iznosi 28 *cm*, te dojako iskopani sjeverni joj dio ima jednu jedincatu, dvorani priličnu prostoriju od 26·1 *m* dužine i 9 *m* širine, dakle 234·9 m^2 površine.

Različiti nutarnji pregradni zidovi, što ih ima u toj prostoriji, dopiru, kako se iz presjeka te zgrade po dužini *PQ* i iz poprečnog joj presjeka *RS* i *TU* vidi, samo do ispod poda dvorane, te pripadaju kanalima za grijanje vrućim zrakom, kako je to po rimskim zgradama u studenijim podnebjima običajno bilo.

Time, što se je istočna pobočna zgrada mogla grijati, razlikuje se ona bitno od glavne zgrade i zapadnog joj prigratka, gdje nema ni traga kakim uredbama za grijanje.

Za bolje razumijevanje takog rimskog ogrjevnog sustava može služiti pridana ovdje *slika 3.* Provagjali bi se naime ispod poda različiti kanali, u kojim bi se, da se podupru ilovaste ploče, kojim su bili natkriveni, poredali stupići od opeke ili od kamena. Osobito u vrućoj prostoriji kupatila (caldarium) bio je cijeli pod položen

na take stupiće, tako da je ispod poda bio šupalj prostor. Kanali su bili natkriveni velikim pločama od opeke, ili je pak načinjen posve šupalj pod od samih takih ciglenih ploča, te bi se onda na takav pod nalio lijep. Jedan ili više pobočnih zidova obložili bi nadalje ispod lijepa ogrjevnim cijevima od ilovače, koje su bile smještene jedna nad drugom, pa bi izlazile u dônje kanale ili u šuplji prostor pod podom. *Slika 4.* prikazuje nam taku ogrjevnu cijev, koja je nagjena u istočnoj pobočnoj zgradi. Cijevi su četverouglaste sa zaobljenim ponešto bridovima pri visini od 25 *cm*, dužini od 14 *cm* i širini od 9 *cm*. Bokovi su im nešto deblji od 1 *cm*, a spoljašna je površina ogrjevnih cijevi u Domaviji glatka, obično

Slika 3. ($^1/_{20}$)

pak, kao n. pr. u rimskoj kući u Laktašima (Vidi Glasnik 1890., str. 60. slika 3—7.) veoma isprutana, da ih se lijep lakše može prihvatiti. Nadalje imaju s obje šire strane pravokutne, ili i okrugle rupe, kojim su, uložene u zid, bile spojene s drugim cijevima, tako da je ugrijani zrak po pojedinim redovima lako mogao kolati. Peć sama bila je na kraju dovodnog kanala, u našoj zgradi valjda ispod njenog, još neotkopanog glavnog južnog zida, te se je obično ložila drvenim ugljem. Iz toga prikaza vidi se, da je takvo zagrijevanje kućnih prostorija bilo ne doduše štedljivo po našim pojmovima, ali vrlo zdravo i čisto, i da su se na taki način prostorije za obitavanje mogle izdašno grijati.

U rečenoj zgradi u Domaviji bili su u tlocrtu i u presjecima naznačeni stupići 90 *cm* visoki, poprečno do 40 *cm* izmegju se razmaknuti, te dijelom od kvadratične opeke od 19 *cm* širine i $5^1/_2$ *cm* debljine, a stranom su za to opet upotrebljavane ploče od škriljevca i komadi krovnog crijepa. Bokovi kanala bili su sagragjeni samo od potočnog kamenja s lijepom.

Nasuprot je ponešto kosi zid α (*slika 2.*) vrlo solidno uzidan od lomljenog kamena, te pošto mu se nikako ne može razjasniti svrha, pak je nadalje opaženo, da cijela zgrada nije sazidana na samorodom živcu, nego na jednom sloju ruševine, to će on pripadati nekakoj zgradi, koja je prije ondje stajala.

Napokon valja spomenuti, da su pobočni zidovi 60 *cm* širokog kanala β kome se za sada još ne zna svrha, samo nešto preko 10 *cm* debeli i do visine od 15—20 *cm* očuvani, te lijepom uzidani od komada škriljevca i trahita.

Megju stvarima, koje su 1891. nagjene u glavnoj zgradi, valja nam prije svega spomenuti dva kamena s natpisima, nagjena pri jugozapadnom uglu zgrade u tački *i*. Oba sastoje od vapnenca, ležala su jedan uz drugi, s natpisima obrnuti k zemlji, pa je za to pismo dobro očuvano i lako se čita. Oba su kamena jednakih dimenzija, visoki su 120 *cm*, široki 60 *cm*, a debeli 46 *cm*. Slova nijesu onako precizno izvedena, kao na nekim prije nagjenim spomenicima, i čini se, da su im zaresci bili crveno oličeni.

Slika 4. ($^1/_{10}$)

Ja sam snimke od ovih, kao i od svih ostalih, 1891. god. u Domaviji nagjenih kamena s natpisima poslao univerzitetskom profesoru Alfredu pl. Domaszewskom u Heidelbergu, i on je bio tako prijazan, pa mi je natpise, koliko se je moglo, s najvećom pripravnošću popunio. Vršim ugodnu dužnost, kad mu za to na ovome mjestu izrečem najusrdniju blagodarnost.

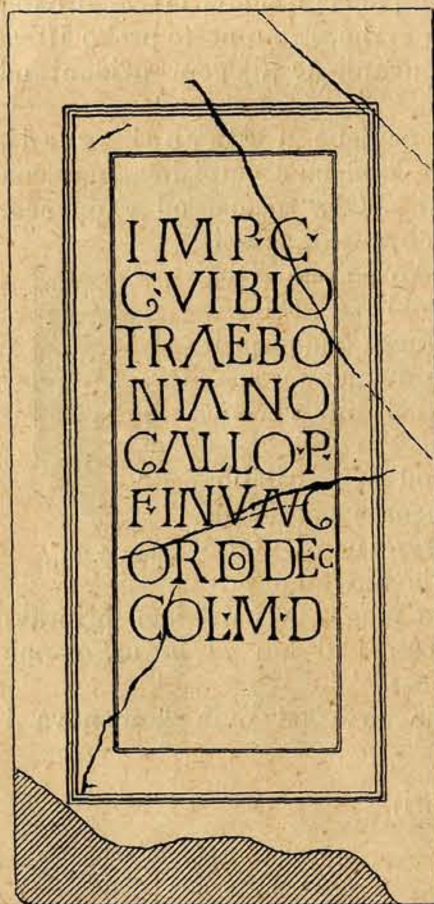
Ovdje pridana *slika 5.* prikazuje prvi od ovih kamenova i glasi mu natpis ovako:

IMP(eratori) · C(aesari) ·
G(aio) · VIBIO ·
TRAEBO
NIANO ·
GALLO · P(io) ·
F(elici) · INV(icto) · AVG(usto) ·
ORDO · DEC(urionum) ·
COL(oniae) · M..... · D(omaviae) ·

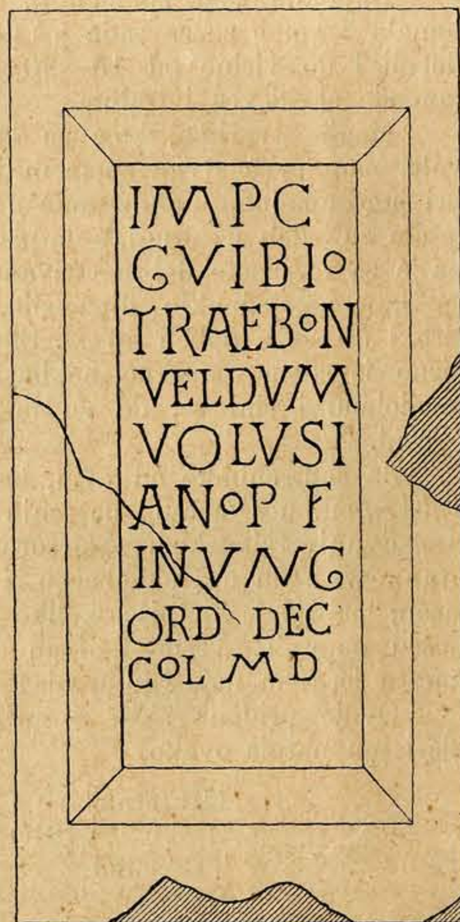
Natpis na drugom kamenu nije kao onaj na prvom, okviren profiliranim, nego samo koso sploštenim okvirom. Prikazuje ga *slika 6.*, te se čita:

IMP(eratori) . C(aesari) ·
G(aio) · VIBIO ·
TRAEBON(iano) ·
VELDVM(niano) .
VOLVSI
ANO · P(io) · F(elici) ·
INV(icto) · AVG(usto) .
ORD(o) · DEC(urionum) ·
COL(oniae) · M.... · D(omaviae) .

Po tome su oba kamena počasni spomenici, koje je rimskim carevima Gallu i njegovom sinu Volusianu, koji su vladali od

Slika 5. (1/10)

Slika 6. (1/10)

251. do 254. po Hr. postavilo općinsko vijeće kolonije Domavije. Ti su spomenici za nas veoma zanimljivi, jer iz njih vidimo, da je Domavija, koja je pod carem Aleksandrom Severom (225.—235. po Hr.)[1]) samo bila municip, oko polovice trećeg kršćanskog vijeka

[1]) Vidi Glasnik zem. muzeja 1891., str. 8.

već postigla dostojanstvo kolonije. Pismence *M* u zadnjem redu na oba kamena ispred riječi Domaviae čini se, da je početno slovo nekog pridjevka te varoši.

Osim toga nagjeha su pri sjeverozapadnom uglu velike dvorane u tački *k* dva ulomka od ispisanih spomenika.

Prvi od njih, prikazan u *slici 7.*, sastoji od sivog vapnenca, pa se ono nekoliko slova na njemu nije dalo odgonetnuti.

Drugi, koji sastoji od rastrošenog trahita, te je prikazan u *slici 8.*, ima slova *IM*, bez sumnje početna slova riječi Imperator. Biće dakle, da je i to ulomak nekome caru postavljena spomenika.

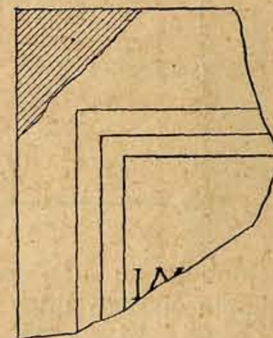
Nadalje je pri južnome zidu velike dvorane u *l* nagjena jedna ploča od vapnenca. Na gornjoj su strani, kako to pokazuje *slika 9.* usječene dvije udubine, koje nekako priliče stajalištu dviju ljudskih stopa. Ploča je djelomice razbijena, a komadi su zaljeveni olovom.

Slika 7. (1/10)

Inače našlo se je od kamenja samo još nekoliko komada u četvero tesanoga kamena s rupama za spajanje i ulomak od korniža, kome je materijal dijelom siv, dijelom bjelocrvenkast vapnenac.

Od kovinskih predmeta nagjeno je u glavnoj zgradi 16 komada različitog, ali rgjom već veoma istrošenog bakrenog novca, mnogo komada šuplje ljevenog bronca, koji su valjda pripadali kakoj broncanoj štatui, ulomak broncanog koluta pravokutnog presjeka i sa 45 *mm* u premjeru i mala broncana fibula. Ta je fibula u *slici 10.* prikazana u naravnoj veličini, a potječe po kazivanju moga poštovanog prijatelja, kustosa J. Szombathyja pri bečkom dvorskom muzeju, kome sam pokazao nekoje u Domaviji nagjene predmete, iz srednjeg doba rimskih careva. Te fibule imaju tu osebnost, što se u njih glava završuje u pravokutni nastavak, u koji se je učvrstila špiralna zavojka. Fibule te vrste nijesu česte, ali ih se nalazi sve gore do skandinavskog sjevera.

Slika 8. (1/10)

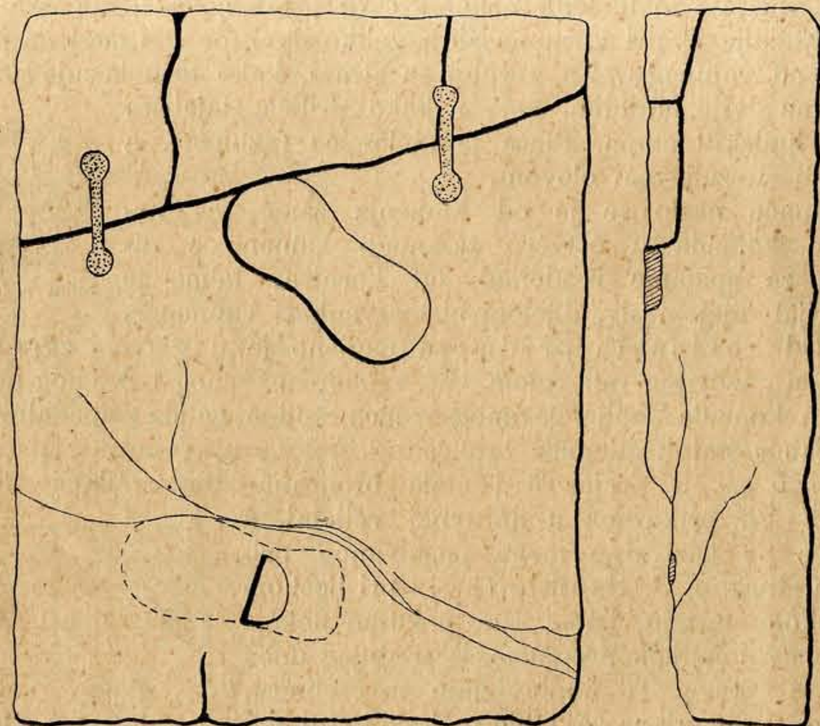
U tački *m* glavne dvorane nagjen je olovni kruh od 3 *kg* težine, koja na gornjoj svojoj površini ima zabilježen znak **II I**. Po okrajcima te grude vidi se još olovna glegja, što se je prihvatila uz olovo, pak će po tome materijal tog kruha biti čišćeno olovo, dobiveno iz glegje, pošto je kupelovano srebro.

Od željeznih predmeta nagjen je ključ, 9 *cm* dug, nepotpuna polovica veoma zargjanih, dvokrakih nožica, tri ulomka vrlo širokih, ali tankih i istrošenih potkova, oštrica od noža, kuka iz duvara i 15 čavala različite veličine.

Utaraka od ilovastih i staklenih posuda bilo je mnoštvo onuda rasuto. Ilovasti su utarci splohom od posuda, gragjenih na točilo, a pripadaju raznim posudama običnih rimskih oblika.

Stakleni utarci, koji često iriziraju, stranom su komadi od staklenih ploča, stranom od okruglih i kvadratičnih posuda različite veličine od zelenkastog i žutkastog stakla. Megju ostalim dade se osobito razlikovati debeli okrajak veoma prostrane, po svoj prilici zdjelaste posude.

Megju ruševinom od zida i lijepa ima dakako mnogo komada opeke i crijepa, ali izmegju ovih čitavih komada opeke iz korniža, sličnih onima, što su naslikani u Glasniku 1891., str. 13. *slika 19.*, onda čitavih kvadratičnih cigala, kojima je stranica duga 20 *cm*,

Slika 9. (1/10)

a debele su $5\frac{1}{2}$ *cm*, i drugih, kojima je stranica duga 15 *cm*, a debele su isto tako $5\frac{1}{2}$ *cm*.

Na jednom komadu opeke poznaje se otisak ovčijeg papka, a jedan komad krovnog crijepa od $2\frac{1}{2}$ *cm* debljine (*slika 11.*) sav je pokriven raznim krivudastim crtama. Najednom komadu opeke iz taraca od 6 *cm* debljine (*slika 12.*) urezana su slova SAT (Saturninus?).

Najposlije nagjena su u prigratku *D'* dva bakrena novca.

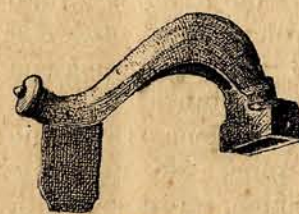
U zapadnoj pobočnoj zgradi nagjen je u prostoriji *E* cilindrast lončić od finog bakrenog tenećeta (*slika 13.*), od 5 *cm* visine i 4 *cm* u premjeru, u prostoriji *F* rastaljeno olovo od 7 *kg* težine po prilici i u prostoriji *G* osim dva bakrena novca i više željeznih čavala i nešto polupanog stakla.

U istočnoj pobočnoj zgradi nagjen je jedan srebreni i sedam bakrenih novaca, nekoliko komada ljevenog bronca i u

tački *n* prikazana u *slici 14.* ruka male jedne štatuete od bronca. Nadalje nagjeno je više komada krupnozrno-ledastog olovnog sjajnika, olovnih grumenova, poviše olovne glegje i tarotine, tako da se je u prvi mah, kad se počela ta zgrada otkopavati, mislilo, da bi to mogla biti olovna talionica.

U tački *o* ležala je megju ruševinom veoma dobro očuvana pločica od crnog škriljevca (*slika 15.*), 122 *mm* duga, 74 *mm* široka, 8 *mm* debela; dônja joj je strana lijepo ulaštena, a gornja izbrušena. To je paleta, kakve su upotrebljavali za natiranje boja.

Osim ogrijevnih cijevi, od kojih je jedna u *slici 4.* ove rasprave već prikazana, nagjena je u toj zgradi i pravokutna ilovasta

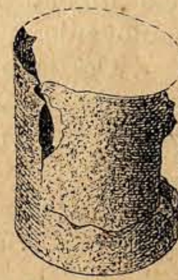
Slika 10. (1/1)

Slika 11. (1/10)

Slika 12. (1/10)

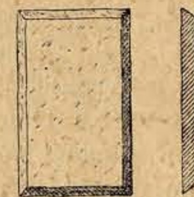

Slika 13. (1/2)

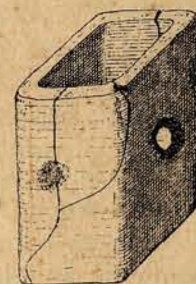
cijev (*slika 16.*), 25 *cm* visoka, 16 *cm* duga i 14 *cm* široka, dakle većih dimenzija u presjeku, nego ogrijevne cijevi, o kojima je prije bila riječ. Ta se cijev i time razlikuje, što po njenim užim stranama

Slika 14. (1/1)

Slika 15. (1/5)

Slika 16. (1/10)

nijesu usječene pravokutne luknje, nego je na sve četiri strane na pola visine po jedna okrugla rupa, koja je usječena tek onda, pošto je cijev već bila pečena. Te okrugle rupe imaju na širim stranama svaka po 3 *cm*, a na užim stranama samo 15 *mm* u premjeru. Svakako i ta cijev pripada ogrijevnim nastrojima zgrada, makar da bi mučno bilo pogoditi naročitu joj svrhu.

Nadalje bilo je onuda mnogo ploha od pečene ilovače u različitim dimenzijama, koje su plohe služile kao poklopci ogrijevnim kanalima.

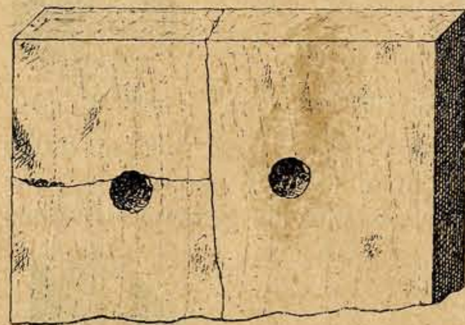
Jedna je takva ploha mjerila $58 \times 58 \times 6$ *cm*, druga jedna $55 \times 55 \times 6$ *cm*. U tački *o* ležala je na bokovima kanala slična ilovasta ploha od 56 *cm* dužine, 38 *cm* širine i $5\frac{1}{2}$ *cm* debljine

(*slika 17.*), a našle su joj se u sredini dvije rupe od 5 *cm* u premjeru, takogjer usječene, tek pošto je ilovača već bila dopečena. Možda su za to služile, da se teška ploha lakše može postaviti na svoje mjesto. Pošto su te plohe, koje su služile kao poklopci, svakojako bile naljevene lijepom, to su se time te rupe i onako opet zatvorile.

U ruševini te zgrade veoma su se često opazili komadići drvenog uglja, valjda ostanci uglja, koji se je ondje palio. U koliko su od toga bili očuvani veći komadi, vrlo su to dobro učinjena grabova (carpinus betulus) debalca i ogranci od 2—3 *cm* u premjeru.

Ako se sad upitamo, kakoj su svrsi mogle služiti gore opisane zgrade, to nam prvi pogled na tlocrt glavne zgrade kazuje, da ona nikako nije mogla služiti za privatne svrhe, a najmanje za stanovanje.

Ogromne njene prostorije, kako dvorana *B* od 372·5 m^2, tako i predvorje *A* od 145·5 m^2 površine, onda široka vrata, otvorena prema dvorani, slikarijom po zidu ukrašena i lijepom popogjena apsida svjedoči nasuprot, da je ta zgrada bila odregjena za javne svrhe, a po tome, što nije bilo uredbe za grijanje, može se suditi, da ta zgrada nije neprestano upotrebljavana.

Slika 17. (1/10)

Ni bogoštovne svrhe nije ta zgrada mogla imati, jer se tome već protivi velika širina i maleni razmak od prednje do protivne strane, pa i nije u cijeloj zgradi ništa nagjeno, po čemu bi se moglo suditi o takvoj namjeni te zgrade. Ja dakle mislim, da se ne varam, ako reknem, da je ta zgrada bila općinska kuća, kurija varoši Domavije.

Jer ta zgrada, ne gledeći na pobočne uz nju zgrade, stoji osamljena na glavnome mjestu u varoši, a bila je ispred nje 10 *m* široka cesta, na kojoj je stajao kameniti žrtvenik Jupitra i genija varoši (Vidi Glasnik 1891., strana 4. i d., *slika 5.*). Na očuvanom jošte postamentu usred apside (ibid. strana 9., *slika 10.*) stajala je posvema ili bar djelomice pozlaćena broncana štatua valjda kojega cara, i to barem u naravskoj veličini, kojoj su mnogobrojni ulomci rasuti po cijeloj zgradi (ibid. strana 10., *slika 11.* i strana 16., *slika 28—30.*).

U zgradi stajali su nadalje počasni spomenici cara Marka Aurelija (161—180), Lucija Vera (161—169.), a po svoj prilici i Kommoda (176—192.) (ibid. strana 390.); onda cara Septimija Severa (193—211., *slika 1.*), Aleksandra Severa (222—235.) i njegove matere Julije Mammaee (Glasnik 1891., strana 8.), careva Gala i Volusiana (251—254.) (*slika 5.* i *6.*) i još jednog

cara, čije nam se ime na žalost nije očuvalo (*slika 8.*). Osim toga nagjen je u zgradi počasni spomenik carskog prokuratora i rimskog gragjanina Kaja Julija Silvana Melanija (Glasnik 1891., strana 14., *slika 25.* i strana 388.) i valjda i počasni spomenik prokuratora metallorum Lucija Domicija Erosa (ibid. str. 6.), koji je pošljednji, očevidno sa svog prvašnjeg mjesta prenesen, nagjen megju kamenjem po jalovniku pri jugo-istočnom roglju glavne zgrade.

Zapadna pobočna zgrada kurije jest, kako je već rečeno, s velikom dvoranom spojena vratima, pa se za to smatra sastavnim dijelom kurije. Na što su negda služile tri njene prostorije, ne može se pouzdano rasuditi, ali valjda je tu stanovao koji općinski zvaničnik ili službenik, a djelomice biće da su te prostorije služile i kao skladište za iskopanu rudu, što bi se moglo suditi po nagjenom olovu. U ostalom nijesu nahogjaji te ruke u zgradama rudarske varoši ništa neobično, već su se nasuprot dešavali gotovo u svim do sada otkopanim kućama u Domaviji. Uz to je na više gore navedenih počasnih spomenika izrikom spomenuto, da su postavljeni po gradskom magistratu, pa po tome jedva može biti sumnje, da je rečena kuća bila kurija varoši Domavije.

Nasuprot može o svrsi, kojoj je služila istočna pobočna zgrada samo biti nagagjanja.

Po posebnom ulazu sa ulice može se misliti, da je to samostalna zgrada, koja megjutim s obzirom na to, što se neposredno hvata kurije, i što ima samo jednu jedincatu dvoranu od 235 m^2 površine, biće da je takogjer služila javnim svrhama. Po ogrijevnom nastroju, nagjenom u toj prostoriji, mogla se je ona upotrebljavati u svako doba godine, pa ja po tome moram suditi, da je to bila ili uredovna prostorija varoškog tribunala, t. j. sudbenog stola, ili zgrada za edile, kojima je (edilima) megju ostalim pripadalo i redarstvo sjegurnosti i tržišta.

U isto vrijeme, kad su otkopane gore opisane zgrade, prešlo se je i na otkopavanje gragjevina uz desnu obalu Saske rijeke, koje su se smatrale za kastrum, te pridana ovdje *tabela II.* prikazuje stanje dotičnih radnja svršetkom godine 1891. Najprije se je išlo za tim, da se pravac pojedinih zidova ustanovi járcima, a uspjeh je bio taj, da se je otkopala daleko proširena hrpa zgrada.

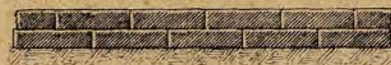
Našlo se je pri tome, da se pod gromilama ruševine, što se onuda vigjaju, ne prostiru uvijek zidine, pak se je raspitivanjem o tome saznalo, da su ovuda prije 18—20 godina prekopavali, tražeći blaga. Da se bolje razumije *tabela II.*, primjećuje se, da su otkopane zidine zagasitije, a netaknute gromile ruševine izmegju njih otvorenije crtane, a iskopani járci da su bijelo ostavljeni.

One zidine napokon, što se u gromilama ruševine jasno mogu raspoznati kao nastavak djelomice već otkopanih zidina, označene su u tlocrtu punktiranim crtama.

Zidovi sastoje ovdje kao i u kurije od lomljena kamena, zidana lijepom. Tamo amo vigjaju se pojedini komadi opeke, uzidani ili i po koji zid, opekom izjednačen.

Izuzima se od toga samo zid *a*, od koga su se megjutim održale samo dvije vrste; jer je taj zid uzidan posve od kvadratične cigle sa stranicom od 25 *cm* i 5 *cm* debljine. Taj zid od opeke prikazuje pridana ovdje *slika 18.* Mjestimice održao se je po zidovima još gladak, ali samo bijelo oličen maz.

Inače bi još valjalo primjetiti, da je 80 *cm* široki trijem *b* na istočnom kraju vapnenim kockama, koje se s obje strane iz zidova ističu, sužen do na 45 *cm*. Nadalje je na uglu zida kod *c* smješten velik ugaoni kamen od kvarcita, a južna, 2·05 *m* široka vrata *d* s obje su strane okvirena lijepo tesanim vapnencem (sa svake strane po jedan) od 52 *cm* duljine, 26 *cm* širine i 20 *cm* visine. Zapadno otuda u *e* u pod je uložena jedna poveća vapnenasta ploča od 175 *cm* dužine i 50 *cm* širine, na kojoj megjutim nema natpisa.

Slika 18. (1/20)

Kod *f* i *f'* (vidi *tabelu II.* tlocrt i presjek *A B*) nagjene su pri vjerojatnom glavnom ulazu u veliku zgradu, što je na istočnoj strani, dvije stepenice, koje sastoje od mramorastog vapnenca te su na svojoj površini polirane. Te su stepenice 4 *m* duge, 54 *cm* široke i 29 *cm* visoke, položene su na podzid, prostor izmegju njih je potaracan. Svaka stepenica sastoji od dva komada, duga 2·2—2·4 *m* a pri sastavku u sredini zaljeveni su olovom. Od gornje stepenice *f'* bila je južna polovica maknuta sa svog mjesta i ležala je kraj svog prvašnjeg mjesta u ruševini razbijena.

Po tome je vjerojatno, da su je razbili i odonud makli, kopajući onuda blago, kako gore napomenusmo, misleći kao obično, da je blago sakriveno pod kamenom ili u njemu. To se mnijenje potvrgjuje i time, što ruševina iznad toga mjesta čini plitku kotlinu, dok je uokolo zgrnuta u oveće gromile. Prednji brid rečene kamene stepenice oštećen je ili već pri izragjivanju ili i kasnije, te je opravljena naljevanjem olova i to od prilike 15 *kg*.

Samo je još vrijedno spomenuti, da su se pri zidu *g h* našli ostanci ogrjevnog nastroja od ilovastih cijevi, kako je prikazan u *slici 4.* Uz istočni zid *i k* nasuprot nagjeno je više cijevi druge vrste, koje bijahu složene u naporedo postavljenim redovima.

Te su ilovaste cijevi (*slika 9.*) u svemu 33 *cm* visoke, 12 *cm* duge i 9 *cm* široke. S dônjeg su kraja nešto sužene i imaju pri dônjem kraju grlce od 5 *cm* dužine i stranice od 6 odnosno 5 *cm*

širine. Izragjene su, kad ih isporediš s ogrjevnim cijevima, dosta traljavo.

Redovi tih cijevi postavljeni su neposredno na taracu od ilovastih ploča od $58 \times 56 \times 6\frac{1}{2}$ *cm*, koje su ujedno prekrivale kraj onoga mjesta pa kroz vrata *d* proveden kanal. Najniži redovi tih cijevi bili su postavljeni nauznako, t. j. s grlcem na tlu i 9 *cm* visoko lijepom zaljeveni. Svaki gornji red bio je grlcem zataknut u šira zjala dônjeg reda. Te u redove svrstane cijevi bile su dakle s dônje strane zatvorene, pa pošto i po stranama nemaju nikakog otvora, to nijesu izmegju sebe komunicirale, te po tome nijesu mogle služiti za grijanje zrakom. Ali pošto se zemljište prama istoku uzdiže, te je po tome zgrada ovdje već uzidana u ostrminu, to bih ja rekao, da je zrak u cijevima, koji je ožbukanim iznutra zidovima posve bio odlučen, imao služiti kao izolator protiv spoljašnje vlage, pa da je i provedeni onuda kanal imao služiti na to, da se zgrada održi suha.

Slika 19. (1/10)

Nastavljajući otkopavanje, došlo se je doskora do tog uvjerenja, da otkopana gromila kuća nije pripadala kastrumu, kako se je to mislilo po spoljašnom obliku ondašnjih hrpa ruševine, pak su predmeti, poslije onuda nagjeni, to mnijenje i potvrdili.

U tački *l* nagjena su naime dva ispisana kamena od vapnenca, od kojih je prvi prikazan u *slici 20.* te se po profesoru pl. Domaszewskom čita kako slijedi:

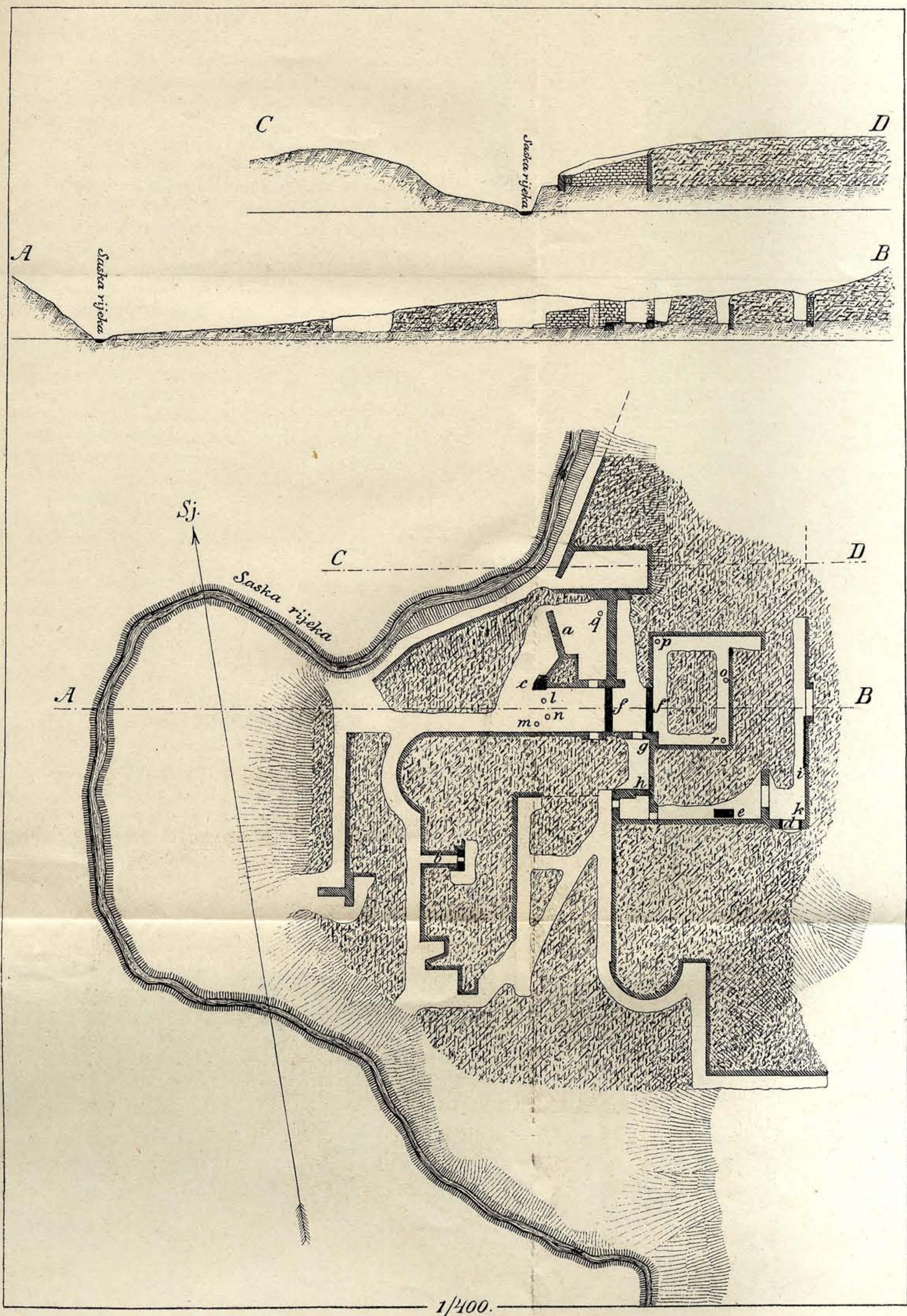

Slika 20. (1/10)

[IMP(eratore) · CAES(are) · M(arco) · AVRELIO ·
ANTONIO · PIO · FEL(ice) · AVG(usto) · III · ET ·
COMAZONTE · CONSVLIBVS ·] VAL(erius) ·
SVPER · V(ir) · E(gregius) · PR[OC(urator) · AR
GENTARI]ARVM · BALNEO · P[VBLI
CO · A]QVAM · SVFFICIENT[EM · I
ND]VX[IT] ·

Taj je natpis ispisan god. 220. p. Hr. i kaže nam, da je prokurator srebrenih rudokopa Valerius Super za vrijeme konzula Aurelija Antonija (za cara Heliogabala) i Comazona u javno kupalište vodovodom obilato naveo vode. Cijeli je gornji dio natpisa izbrisan, a zadnja riječ induxit od kojeg se vide samo gornji dijelovi slova V i X dopirao je pravo do okvira oko natpisa.

Tabla II.

C
D
Saska rijeka
A
B
Saska rijeka
Sj.
C
D
Saska rijeka
A
B
a
q
p
c
l
o
f
f
m
n
r
g
h
i
e
k
d
1/400.

Ime prokuratora Valerija Supera nalazimo i na jednom drugom kamenu, koji je nagjen pri pregragjivanju mosta na Drinači, te je pohranjen kod kotarskog ureda u Zvorniku.

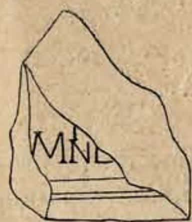
Slika 21. (1/10)

Natpis na ovom zadnjem kamenu kazuje, da je Valerius Super, vir egregius opravio pazarnicu (macellum), koju je razorio požar.

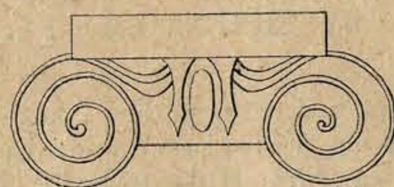
Pri drugom od oba ova kamena takogjer je, kako se vidi u *slici 21.*, prvi red s imenom jednoga konsula izbrisan, a čita se po profesoru pl. Domaszewskom ovako:

[IMP(eratore) · CAES(are) · L(ucio) · DOM(itio) ·
AVRELIANO · AVG(usto) ·] II(= iterum) ·
ET · CAPITOLINO · CO(n)S(ulibus) ·
AVR(elius) · VERECVNDVS · V(ir) · E(gregius) ·
PRO(curator) · ARGENTARIA
RVM · BALNEVM · VETVSTATE ·
CONLAPSVM · AD · PRISTINAM ·
FACIEM · REFORM(a)RE · CVRA
VIT ·

Iz ovog, god. 274. po Hr. podignutog spomenika vidimo, da je prokurator srebrenih ruda, Aurelijus Verekundus za oba

Slika 22. (1/10)

Slika 23. (1/10)

konzula cara Aurelijana i Kapitolina porušeno kupalište uspostavio u prijašnje mu stanje.

Oba su ova kamena za nas veoma znamenita, jer nam daju nova imena prokuratora rimskih srebrenih ruda u Domaviji, jer im se vrijeme može pravo ustanoviti, i jer nas najposlije upućuju, da je velika, pravokutna zgrada istočno od otkopane hrpe kuća, gdje su pred glavnim vratima nagjeni, bila javno kupalište varoši Domavije.

Nedaleko odonud u tački *m* nagjena su dva ulomka od spomenika s natpisima od trahita, kojih jedan prikazuje *slika 22.* Drugi je ležao odmah ispod ledine, pak su za to slova, što su na njemu bila, sasvim izlizana. Okviri su na oba kamena različiti, pak po tome nijesu mogli pripadati jednoj natpisnoj ploči.

I kamen u *slici 22.* sasvim je mučno u ostalom odgonetati, te bi ona slova možda mogla značiti (nu)MINI D(evotissimus) ili devotissima.

Uz opisane gore dvije veće natpisne ploče ležala je u *slici 23.*

Slika 24 *a*. (2/11)

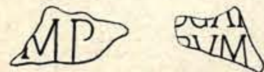
Slika 24 *b*. (2/11)

Slika 24 *c*. (2/11)

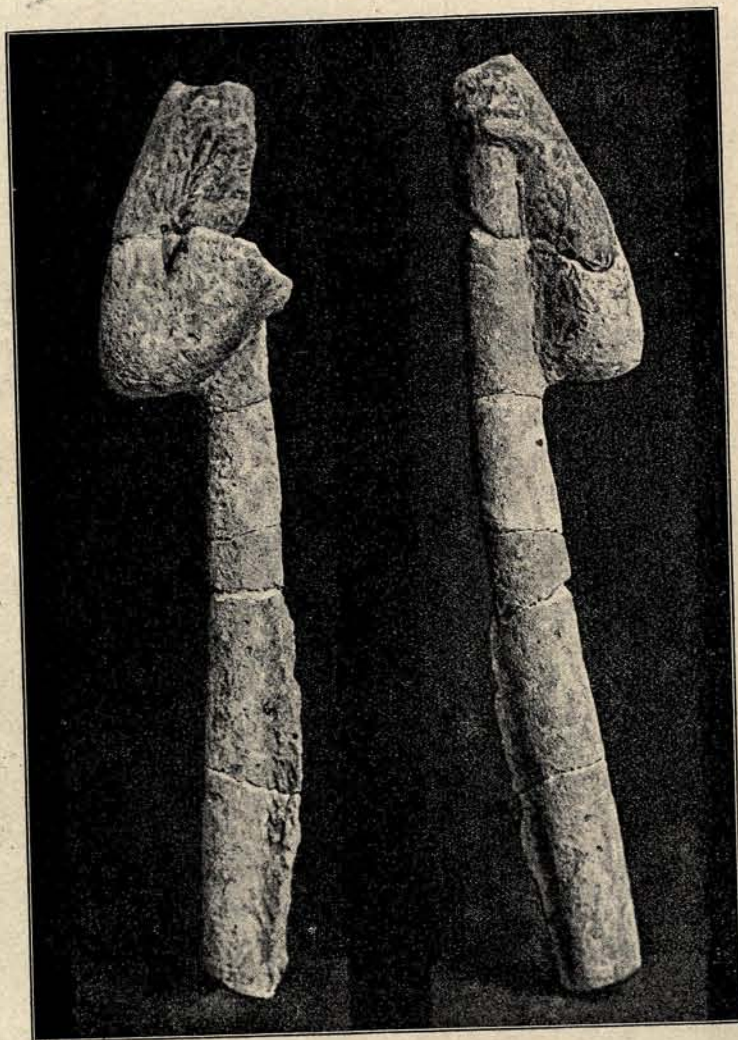
prikazana glavica jonskog stupa od vapnenca, a u tački *n* glava jedne štatue od trahita.

Glava, koja je u *slici 24.* pod *a*, *b* i *c* prikazana s prijeda, sa strane i odzada, osakaćena je time, što joj je odbijen nos i gornja usna, te se čini da je okićena vijencem. Visoka je 18 *cm.*

Slika 25. (1/10) Slika 26. (1/10)

U nutrašnjosti kupališta nagjena su nadalje u tački *o* dva odlomka natpisa od trahita, koji su prikazani u *slici 25.* i *26.* Na prvom vide se slova MP, što je valjda dio riječi imperator, a slova na drugom komadu valjda pripadaju riječima (PR)OC(urator) · AR(gentaria)RVM.

Slika 27. (1/5)

Uz ove ulomke od natpisa nagjena je ruka, gdje drži nekaku, motki sličnu stvar, valjda držak od koplja, takogjer od trahita.

Slika 27. prikazuje tu ruku, u koliko se je mogla reštaurirati, s dvije strane. Ruka je od lakta do vrška prsta 25 *cm* duga, te ruka zajedno s očuvanim komadom kopljanog drška ima ukupnu dužinu od 61 *cm.*

U istoj odaji nagjen je u tački *p* opet komadić natpisa od trahita (*slika 28.*), na kome se u gornjem redu samo dônji dio slova *A*, a u dônjem redu samo slovo M pravo može razabrati. Kraj toga ulomka ležala je u *slici 29.* prikazana lijeva čovječija noga od 13 *cm* dužine, koja je takogjer od trahita načinjena. Noga stoji na pravokutnoj ploči od 13 1/2 *cm* širine, te u nekadašnjoj sredini svoje dônje strane pokazuje rupu za spajanje, koja se i na slici vidi, te mora po tome da je stajala na nekom podstavku. Uz tu nogu ima okruglasta uzvisina, koja očevidno sačinjava dônji kraj kopljanog drška, što ga drži ruka (*slika 27.*) Materijal je u ruke i noge posve isti, pa pošto je oboje nagjeno u istoj prostoriji zgrade, a i veličina jedne pristaje

Sl. 28. (1/10)

Slika 29. (1/5)

Slika 30. (1/5)

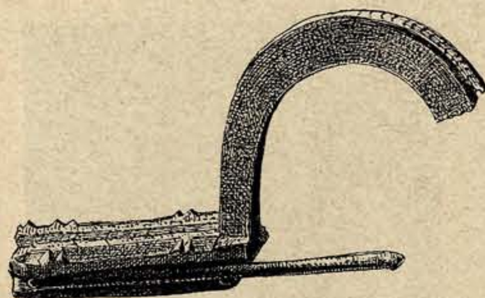
uz drugu, i pošto je dônji kraj motke od sulice do noge, to nema sumnje, da sve to pripada jednoj štatui. Tomu je nasuprot glava, (*slika 24.*), nagjena pred ulazom u kupalište, prevelika, makar da je od istog materijala, te je po tome bez sumnje pripadala drugome kipu.

Štatua, od koje smo našli ruku i nogu, stajala je, kako već rupa za spajanje prikazuje, na podstavku, od koga nam je natpis valjda djelomice sačuvan u malim odlomcima *slika 25.*, *26.* i *28.*

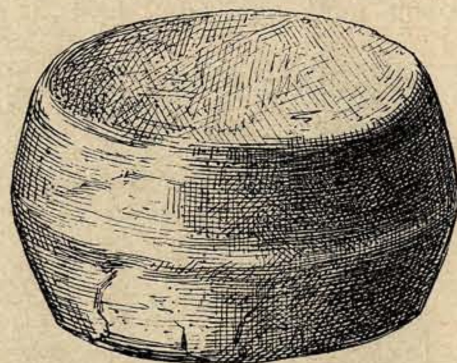
Materijal od sva tri odlomka jednak je izmegju sebe i s materijalom ostanaka štatue. Uz oba ta ostanka od štatue nagjeno je i 40 od prilike komada trahita, većinom bez oblika, koji su valjda pripadali razlupanome podstavku, pošto se u nekojih od tih komada vidi brid. Možemo se u ostalom nadati, da će još i drugi dijelovi te štatue i natpisa izbiti na vidjelo, kada se rečena prostorija sasvim otkopa.

Uz rečenu nogu od trahita nagjen je još postamenat od žutkaste trahitne sedre, na kojoj se vide dvije ljudske noge od $7\frac{1}{2}$ *cm* dužine (*slika 30.*).

Uz desnu, bolje očuvanu nogu, ima dônji dio ptice, bez sumnje orla, kome se kandže posve dobro mogu razabrati, pa ja otuda sudim, da je to komad male carske štatue. I ona mora da je stajala na podstavku, jer je u dônju stranu postamenta, koji je dug 27 *cm*,

Slika 31. (1/1)

Slika 32. (1/1)

a širok 13 *cm*, usječena rupa za spajanje, sa 3 *cm* dužine po stranici, a $2\frac{1}{2}$ *cm* dubljine.

Još je vrijedno spomenuti veće odlomke bjelocrvenkaste 2 *cm* debele mramorne ploče, s obje strane polirane, koji su nagjeni u tački *q* nekog prostora sjeverno od glavnog ulaza.

Od kovinskih predmeta nagjena je kod takozvanih južnih vrata *d* lučasta fibula (*slika 31.*), kojoj je karakteristična glava na žalost otkinuta. To je oblik fibule, koji pripada kasnijem vremenu rimskih careva, vrlo se često nalazi i koja je već i u kuriji domavijskoj nagjena (Vidi „Glasnik zem. muzeja 1891. str. 17. *slika 31.*).

Od novaca nagjen je jedan srebreni novac, dva bilonska novca, t. j. srebreni novci male vrijednosti sa znatnom primjesom bakra, i 9 komada bakrenog i broncanog novca.

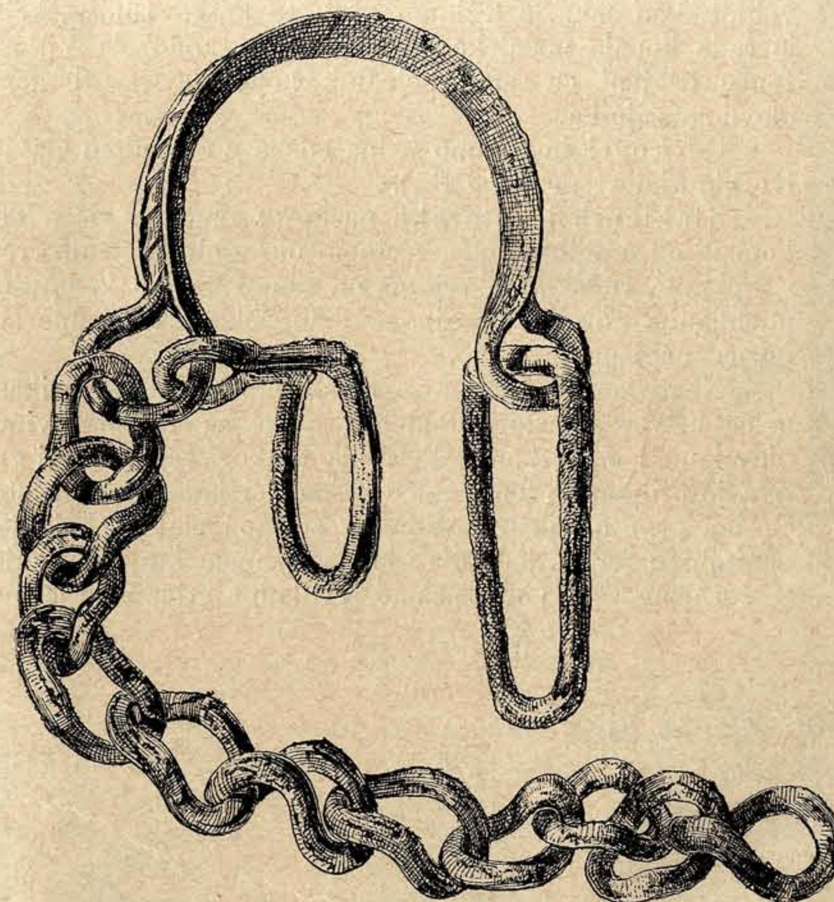
Od olova nagjeno je nekoliko rasutih tankih trakova.

Kod južnih vrata *d* ležala je nadalje sasvim okrugla, u sredini probušena olovna plojka od 40 *mm* u premjeru, 8 *mm* široke rupe i 5 *mm* debljine. Plojka je 50 *gr* teška, pa može biti da je bila uteg,

makar, da joj oblik u tom pravcu nije karakterističan. Nasuprot ima u *slici 32.* gotovo u prirodnoj veličini prikazani olovni uteg, koji je blizu noge od trahitne štatue nagjen u tački *p*, tipični oblik rimskih utega. Težina mu iznosi 1024 *gr*.

Nego se ta težina ne da pouzdano odrediti. Jer rimska libra težila je 327·45 *g*, dakle 3 libre iznose 982·35 *g*, što je za naš uteg premalo, a 4 libre čine 1309·8 *g*, što je opet previše.

Najprije bi taj uteg pristajao za 3 talijanske mine, pošto je po Nissenovoj „Metrologiji“ jedna talijanska mina težila 341 *g*,

Slika 33. (1/2)

te bi po tome 3 takve mine sa 1023 *g* do razlike od 1 *g* pristajale za naš uteg.

U ostalom može i to biti, da je postojao kakav osobiti ili dalmatinski funt. Najposlije moglo bi i to biti, da je to tek olovna jezgra za kakav veći uteg. Jer, kako mi je rekao gospodin kustos Szombathy, bili su rimski utezi često od željeza ili bronca šuplje ljeveni, te bi ih onda olovom napunili.

Od željeznih predmeta valja napomenuti mnoštvo čavala raznog oblika i veličine, izmegju kojih osobito 5 komada udara u oči, koji su nagjeni izvan južnih vrata *d.* To su jaki čavli sa polukrugljastom glavicom od 55 *mm* premjera, te ja mislim, da su njima bila okovana vrata, što su negda ovdje bila. Na istome je mjestu nagjena i oštrica od noža, neka vrsta dlijeta i polovica konjske spone, koja je pošljednja prikazana u *slici 33.* Ja se baš ne bih usudio tvrditi, da je ta spona rimska, ali svakako se razlikuje od spona, kakve su danas običajne u zemlji. Od ruda nagjena je u kupalištu u tački *r* hrpa komada bulanžerita, velikih kao šaka, s težinom od nešto preko 150 *kg,* koja se je ruda kopala nedaleko od Srebrenice kod sela Vitlovica. Inače nagjeni su samo pojedini, kojekuda rasuti komadi olovnog sjajnika.

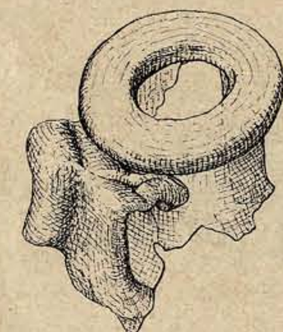
Od kosti ima samo jedna bočka s okruglom glavicom i otkinutim rtom (*slika 34.*).

Staklenih je utaraka nasuprot nagjeno više. To su komadi od šupljih posuda, većinom okruglih staklenih vrčeva, s tipičnim rimskim okrajkom na dnu i široko izvinutim ili udebljanim gornjim okrajkom. I dugačko grlce jedne suzne bočice nagjeno je ovdje.

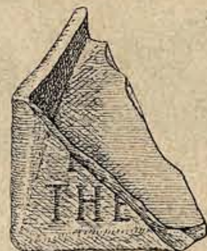
Nego je vrijedno da se napomene u *slici 35.* prikazano grlce četverouglastog staklenog vrča sa ravno izvinutim okrajkom i s kratkom, ali sasma tankom ručicom pri grlcu.

Sl. 34. (1/1)

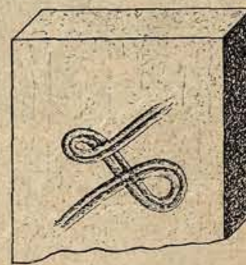
Sva je prilika, da tomu grlcu pripada i komad dna i strana (*slika 36.*), načinjen od posve jednakog zelenog stakla, koje je za to vrlo zanimljivo, jer na jednoj strani pri dônjem kraju ima utisnut natpis. U gornjem redu vidi se samo vertikalna crta, koja je mogla

Slika 35. (1/2)

Slika 36. (1/2)

Slika 37. (1/10)

pripadati slovu I ili T, a u dônjem redu slova THE. Biće to valjda ulomak firme dotične tvornice stakla.

Utaraka od ilovastih posuda nagjena je u ruševini velika množina, te su osim jednog, prostom rukom gragjenog dna svi ostali na točilo zidani. Oblici im ne pokazuju ništa osobito, te bi samo

valjalo spomenuti, da megju njima ima mnogo poklopaca s okruglim drškom u sredini, mala, sa sjajnim crnim firnisom oličena zdjelica i razbijena lampa od crvene ilovače, koja se megjutim može reštaurirati.

Od ciglastog materijala, koga takogjer ima mnogo u ruševinu zamiješana, ima krovnog crijepa, žljebaste opeke (ćeremita), zidne opeke, ploča za tarac i opeke za korniže. Vrijedno je spomenuti, da na opekama za zidanje i za tarac često ima u *slici 37.* prikazano, petlji slično znamenje.

Neobičan, duguljast oblik od 41 × 13 × 5 *cm* ima nadalje cigla, prikazana u *slici 38.*

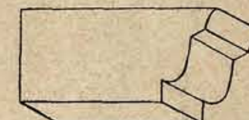
Osim navedenih već prije oblika cigle bilo je tuda i opeke od 30 × 30 × 5 *cm* i 16 × 15 × 6 *cm* veličine.

Osobito ukusan oblik pokazuju napokon opeke iz korniža, od kojih jednu prikazuje *slika 39.* Da u pravokutnoj, istočno situiranoj zgradi cijele one skupine kuća, što se je počela otkopavati, na temelju predmeta nagjenih u njoj i pred njom, nazirem javno kupalište varoši Domavije, to sam već rekao; a eventualno odregjivanje ostalih, prostranih zidina biće tek moguće, kad se posve otkopaju zidovi i nutrašnje prostorije očiste.

Slika 38. (1/10)

Ostaje mi samo još, da nekoliko riječi reknem o rimskom novcu, nagjenom prigodom prekopavanja godine 1891., koji je većinom nagjen u veoma zargjanom stanju. Ja sam prvu pošiljku toga novca od 16 komada poslao direktoru umjetničko-historičkih zbiraka c. kr. dvorskog muzeja u Beču, gospodinu Fridriku Kenneru, koji ih je s velikom pripravnošću sve odredio, te mu ovdje za to usrdno blagodarim.

Slika 39. (1/10)

To su ovi novci:

1. Broncani novac. Senatski kov, valjda iz druge polovice I. vijeka po Hr., dakle najstariji, u Domaviji dosele nagjeni novac;
2. Srebreni dinar Antonija Pija (138—161.);
3. Jedna sestercija od bronca, cara Kommoda (180—192.);
4. Srebreni dinar Septimija Severa (192—211.);
5. Bakreni dinar, po svoj prilici od svršetka II. ili iz početka III. vijeka po Hr. od Karakale? (198—217.);

6—9. Četiri bakrena novca Galliena (254—268.);

10—13. Bilonski dinar i tri bakrena novca Klaudija II. Gotika (268—270.);

14. Bilonski dinar M. Annija Florijana (276.);
15. Bakren novac Proba (276—282.);
16. Bakren dinar Konstantina Velikog (306—337.).

Od kasnije jedne pošiljke sa 24 bakrena novca pošlo je nadalje gospodinu kustosu dru Truhelki za rukom, još 7 komada odrediti,

i to jedan novac Filipa Arapina, col. Viminacium (244—249.), novac Gallijenov (254—268.), novac Klaudija II. Gotika, (268—270.) i novac Aurelijanov (270—275.), dva novca Probova (272—282.) i još jedan neodregjeni novac col. Viminacium.

Неколико херцеговачких натписа.

Приопћио др. **Ћиро Трухелка.**

I. Натпис на Некуку.

Види слику I. (страна 25.)

Љетос. (1891. год.) био сам у Сто́цу, те сам своје вријеме употријебио, да ревидирам неке натписе, који су доселе приопћени у „Виестнику хрв. археологичког друштва“. Том сам се згодом увјерио, да се је наша епиграфика оним публикацијама слабо окористила, па да сваки редак тек онда може служити, ако се испореди с оригиналом.

Врло је карактеристичан примјер онај велики крст на Некуку код Сто́ца.

Ево транскрипције дописника Вијесникова (VII., стр. 19.), а и преписа са самога оригинала.

По Вијеснику:	По оригиналу:
Ва име	1. Ва име
Бога Исус-	2. бога и Све-
а гроб Ивана	3. тога Ивана
си(е) лежи Ра-	4. Се лежи Ра
досав Ва-	5. до́савь Ва-
лаховић	6. лаховићь
ме спасе	7. Ме спасе
сама ере	8. сама јере
лег(о)х	9. лег(о)хь
на своје	10. на сво(ј)
племе	11. племе
(у) и(с)тој ба-	12. нитој ба-
шт(и)ни	13. шт(и)ни
(а) се	14. Се
писа Ра-	15. писа Ра-
дић Ра-	16. дичь Ра-
досалић	17. досалићь
а сиече	18. И сиечеч
1048 лето	19. ми лето
кам се	20. Ковачь Кр-
Радић	12. илићь

По томе се разабире, да многе погрјешке, које ћемо наћи у Вијесниковим преписима, није скривио оригинал, већ нетачно

преписивање. Примјерице у том натпису већ почетак „Ва име бога Исуса гроб Ивана“ (под којим нотабене не лежи Иван, већ како се даље изрично каже Радосав Валаховић), у оригиналу није несмисао, већ нешто необични, али за народ значајни усклик: „Ва име бога и светога Ивана!“

Исто тако не вели оригинал, да је покојник легао „на своје племе у истој баштини“, већ напросто „на свој племенитој баштини.“ Највећа погрјешка почињена је на концу натписа, јер је преписач читао бројке, гдје их управо нема: „а сиече 1048. лето кам се Радић“.

Ја бих овдје свакому, који се бави нашом епиграфиком, ово препоручио: Ако нађе на њему логички или стилистички несмисао, нека увијек за стално узме, да је он криво прочитао, а натпис да је прав. Стари Бошњаци нијесу лијепо писали, али су лијепо мислили. Па онда нека се свак окани тражити бројке. У нашем случају има у 19. ретку додуше **ми**, што би значило 48, али откуд хиљадарка?

Слика натписа I.

Да је то узео на ум дописник Вијесников, он би био једино читао „а сиече ми лето (легало — гроб) ковач Крилићь“.

Да је мјесто Крилића прочитао Радића није баш несрећа, али да се натпис, који једва у XVI. вијек иде, смјести у XI., то је свакако без основа.

Пет вијекова мијења облик у класичкој палеографији знатно, а некмо ли у босанској, гдје већ индивидуалност ковача толико утиче на значај писма.

Натпис је врло читљив, камен мало обрастао бијелом маховином, али кад се око свикне на то, лако га је читати. Писац или ковач испустио је само овдје или ондје које слово, тако у 9. ретку ѻ, у 10. н, у 13. и, дочим је у 18. оно ѵ на крају јамачно сувишно. Име Радич не пише се како „Виестник“ хоће са ћ већ посве коректно са ѵ. Ковач није био баш вјешт правопису, те употребљујући слова чешће griјеши. Тако му је у 2. ретку необично слово к, двапута пише ь мјесто а (у 2. и 3. реду), двапута и мјесто м (у 7. и 8. ретку), мјесто п пише у 7. ретку г. и мјесто н читамо у 4. и 18. ретку, а у 20. му је оно к некако чудно изашло.

Тај натпис знаменит је, јер њиме у низу домаћих скулптора добивамо новога „ковача“ Крилића. Име Валаховића не читамо овдје први пут, јер га налазимо и код Радимње близу Стóца, гдје је написано: Влâч Влаховић.

II. Натпис на Радимњи.

Чита се: † Асе ками на Вукцу напетови
ћу, а се писа Болашинь Богачићь

Први редак могао би се читати и . . . . на Вукцу Напетовићу тим више, што по првом читању испада презиме.

III. Натпис на Радимњи.

Види слику III. (страна 27.)

Чита се: (Се леж)и Влачь Влаховичь
(а сиече ка)ми Ратко Бративоичь

У натпису два пута је ѵ мјесто ћ.

Оба су натписа (II. и III.) већ публицирана (у „Виестнику“ V., страна 117. и 118.), па им само дајем факсимиле.

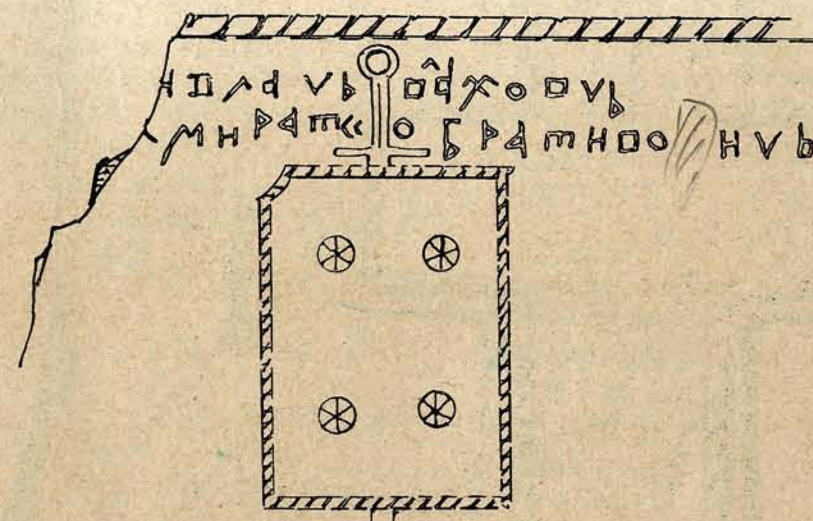
IV. Натпис на Радимњи.

Види слику IV. (страна 27.)

Чита се: † Азь рабь б(о)жи Радое
Вуковић синов-
аць воев(о)де Петра.

Натпис, макар што му почетак „Азъ рабъ божи“ заноси на црквену словјенштину, ипак је истодобан с осталима на Радимњи, али ако узмемо, да је тај Радое био синовац војводе Петра Милорадовића, утемељитеља цркве и манастира у Житомишљићу, лако је протумачити ту фразу међу иначе народнима.

Натпис се налази на маломе стећку — једва 90 *cm* високом — па макар што је на врху самога стећка, још га није нико до

Слика натписа III.

Слика натписа IV.

сада опазио и преписао. Сам Ашбот, који је на страни 112. свога дјела приопћио слику прочеља томе стећку, и не мисли, да на њему има натпис.

Рељеф тај приказује младића, одјевена доламом до кољена. Лијевом се руком подбочио, а десну дигао у вис. Под њом уклесано је два пута слово к, а исто тако и под лијевом руком к к. Ашбот је од та четири слова — којима у осталом не знам значења — само једно препознао, а остало држи за бројке 56—66.

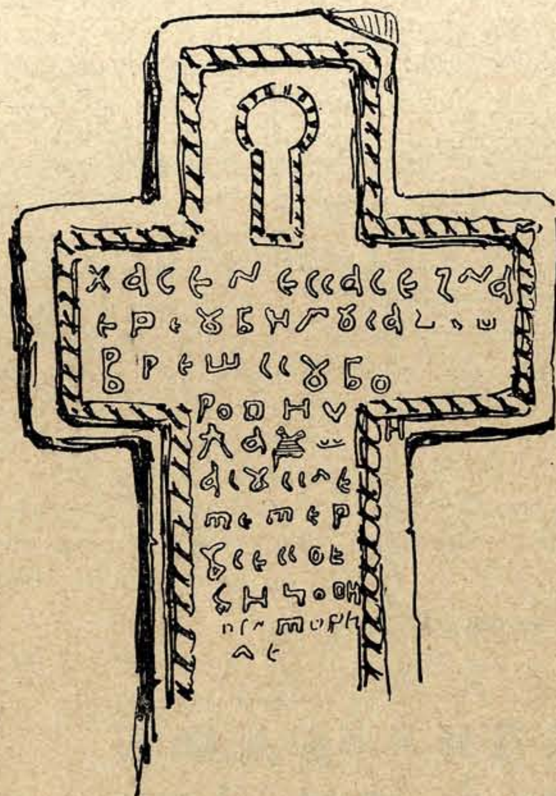
V. Натпис код Хана Побрднице.

Види слику V. (страна 28.)

Натпис налази се на крсту тик самога пута, којим се иде из Стóца у Домановиће. Био је обраштен шикаром и сувише

намазан густом кором креча, те га је мало ко опазио, а прочитао га није још нико.

Учиних, те с њега скидоше креч, али уз сву муку̂ нијесам га могао свега прочитати. Ето му факсимила оних слова, за

Слика натписа V.

Слика натписа VI.

која не сумњам да сам их добро прочитао, а што је нејасно, изоставио сам.

Прве редове читао бих: „† Асе нека се зна јере уби Гуса . . Врешку Боровића . . .“ а у 8. и 9. ретку читао би „усекоше синови“.

VI. Натпис из Попова поља.

Види слику VI.

Натпис тај налази се на једном неотесаном ступу, који се осовио уз десну обалу Требињчице једно пô сата уз ријеку од Завале према Грмљанима. Народ казује, да је и с друге стране био такав камен, те да оба од давнине служе да ондашњем народу казују гâз преко ријеке.

Како је камен крхак, орунио се мјестимице, те је мучно читати натпис. Ја сам га овако прочитао

1.	богь	богь
2.	гдь п	гдь п-
3.	омоз		омоз(и)
4.	да п		да п(р-)
5.		де	(и)де

„Бог господ помози да приде.“

VII. Натпис код Закова (Попово поље).

Други натпис, који се односи на ријеку Требињчицу нађох код села Закова, једно 300 *м* од ријеке на десној обали, а уклесан по тлима на станцу камену. Натпис је већ из нашега

Слика натписа VII.

вијека, врло рђаво писан, пуно слова фали, а приопћујем га само с тога, јер по њему разабиремо, да је Требињчица год. 1813. тако набујала, да је вода до онога мјеста око 15 *м* над нормалну површину дошла.

Чита се: „Види човече последни (пут је) оз(д)е блато долази(ло) 18 · 13.

VIII. Натпис код Среде (Височица планина).

Види слику VIII. (страна 30.)

Натпис налази се на крсту нешто необична облика а чита се: „Асе лежи напокон [1]) и Рабрень Вукићь Долиновићь.“

Рђав препис добио сам прије неколико година од дра Бека из Беча, који је онуда путовао, а недавно факсимиле из Коњица, по коме је наша слика.

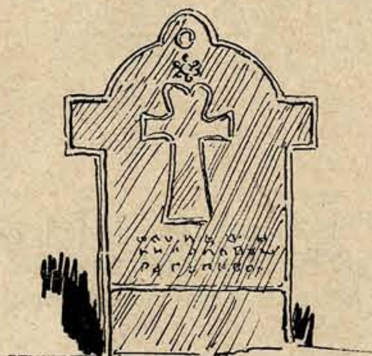
[1]) Или „на покој“.

IX. Натпис из Пољица.

Натпис налази се при дну нешто необична нишана или креста (види слику IX.) а урезан је у камен нашироко, и доста

Слика натписа VIII.

читљиво. Само задње слово у другом реду нејасно је, те изгледа као пола ш, а у задњем ретку биће предзадње слово

Слика натписа IX.

Слика натписа IX.

ваљда мјесто ћ, дочим задњи знак није него пикња, којом натпис почиње и завршује.

Чита се: „Асе лежи Николавуш (?) раголић.“

Уза све то нешто је необичан, јер би име гласило „Николавуш“, мјесто лат. Nicolaus а и презиме једва да је било „Раголић“ већ прије „Драголић“.

За Николавуш било би име маџарског краља Људевита вел. на натпису на Дрежанки аналогија, које ту гласи „Лауш“ а у споменицима често и „Лавуш.“ Како му драго, што је на натпису, то је и на факсимилу.

X. Натпис у Пољицама код Требиња.

Завршујем овај низ херцеговачких натписа са једним врло занимљивим примјером. Занимљив је, јер иде у број оно мало и ријетких хисторичких натписа — а на жалост је окрњен, а занимљив је и због тога, што је већ једноћ приопћен у Вијеснику хрв. арк. др. на начин, те нам изнова доказује, да се досада није пазило на вјерност у преписивању нашијех натписа. У другом случају не би то био можда гријех, али код тако знаменитих споменика треба особите пажње у читању.

Натпис бијаше јамачно на гробници, али се ова послије отесала, те се узидала под праг црквени. Отесана су скоро цијела

Слика натписа X.

два задња редка а и 2. и 3. редак, газећи народ по натпису ногама, излизаше се на сриједи тако, да словима нема ни трага.

Дописник Вијесников (IX. стр. 114.) читао је, и како вели „надопунио натпис по смислу и по размаку слова“ овако:

1. (на) вѣчнаго крала влад(ислав)
2. а г(ребь д(ае) (ар)ачь а поркю
3. (ва)сиал(ь) г(юрьгь)

На нашем факсимилу опет читамо:

1. ✚ вь дни правовѣрнаго крала владисла
2. ва престави се ра.. бж.....нь а порикьломь
3. (ж)ѹпань прибилшьа....н..ап.....н...рь а по бжи
4. м(и)лости н . . . . л дѣд н
5. наноч . . . . х...

Чита се:

1. ✚ Вь дни правовјернаго крала Владисла
2. ва престави се ра(бь) бж(и) . . . . нь[1]) а порикломь
3. (ж)упань Прибил. . . . . а по божјој
4. милости н . . . . дјед н
5. . . . .

Прва погрјешка Вијесниковог дописника јест, што не спомиње, да се онда натпис није сав видио, јер му десни и

[1]) (господи)н или можда (ба)н

лијеви крај прикрише довратнице, већ он оно неколико слова на сриједи држи за сав натпис.

Друга му је погрјешка, што је читао оно, што нема, и што је превидио, да је обични наслов српских краљева „православјерни“ а не „вјечни“. Мимогред треба и то споменути, да у XIII. вијеку о турском арачу (харачу) у Европи није могло бити говора, као ни о њемачкој ријечи „der Vasall“, коју је он нашао у форми vasial. Исто тако нијесам могао наћи поркију („порчију = portio tributum“) али досјетих се да је читао у 2. ретку порꙗю мјесто порикьломь.

Штета је, да ни онај г(юрьгь) не стоји на камену, о коме дописник вели, да је склопио 1242. уговор са Дубровчанима, али мјесто њега нашли смо на срећу „жупана Прибила“.

Тај споменик, којега је и Врчевић мимогред споменуо[1]) можда је најзанимљивији од свих осталих епиграфских споменика у Босни и Херцеговини. Знаменит је, јер је једини, који спомиње српскога владара, и јер је најстарији од свију досада познатих датираних споменика. Стефан Владислав I. владао је до год. 1261., а Владислав II. негдје до 1323., дакле иде наш натпис најкасније у прву четврт XIV. вијека, дочим је доселе познати најстарији натпис, на Дрежанки из доба бановања Твртковa, дакле негдје до год. 1376.

Наш факсимиле начињен је по садреној копији, која се налази у музеју. На њему је само оно, што се јасно види, без попуњака, а ко жели, да га надопуни — што би се можда у 2. и 3. ретку дало, нека сам нагађа.

„Scolytidae“,[2])

koje su do sada poznate iz Bosne i Hercegovine.

Prilog za poznavanje bosansko-hercegovačke zarezničke faune.

Priopćio **Jovan Knotek.**

A. Hylesinini.[3])

I. Genus: *Hylartes* Erichson.

1. *ater* Payk. U Čevljanoviću i Vučjoj luci kod Sarajeva na panjevima od Pinus silvestris.
2. *cunicularius* Er. Bjelašnica i Igman-planina, kod Višegrada, kot. Krupa i Vučja luka kod Sarajeva.

[1]) У Словинцу, 1880., III. бр. 12., стр. 236.

[2]) Ovdje spomenute vrste sabrao je većinom pri izletima s učenicima šumskog odjelenja u tehn. srednjoj školi u Sarajevu g. prof. Miklau i ja, a i g. kustos-pristav Apfelbeck, od g. 1888. do početka 1892., i nahode se dijelom u zbirci tehn. srednje škole, dijelom u mojoj privatnoj zbirci, dijelom pak u zbirci zem. muzeja.

[3]) Red je po Eichhoff: „Die europäischen Borkenkäfer“ Berlin 1881.

3. *attenuatus* Er. Sa ater u Čevljanoviću.
4. *palliatus* Gyll. Igman-planina na omorici, Čevljanović na boru; Vučja luka.
5. *trifolii* Müll. P. Brandis[1]) spominje ga kao u Bosni sabranog, no ne spominje mjesta; možda potiče iz okolice Travnika.

II. Genus: *Myelophilus* Eichhoff.

6. *piniperda* L. Prilično rasprostranjen; sabran je dijelom pod korom ležećih ili stojećih borova, dijelom u njihovim mladicama u Vučjoj luci, Romaniji pl., Präd. Medna luka (Semeć) kotar Rogatica (i na sa svijem mladim stablikama pod tankom korom), izmegju Kalinovika i Jeleća.
7. *minor* Hart. Izgleda da je veoma rijedak. Obadva dojako poznata mjesta jesu Semeć, kot. Rogatica na ležećim crnim borovima pod debelom korom sabran, i Ruište (Zimlje) blizu Mostara (Herceg.) u krunama od Pinus leucodermis zajedno sa Tom. amitinus i quadridens.

III. Genus: *Carphoborus* Eichhoff.

8. *minimus* Fabr. Na vrhu Trebevića kod Sarajeva na Pinus montana sa quadridens i chalcographus.

IV. Genus: *Phloeosinus* Chapius.

9. *Aubei* Perris. 15. maja 1891. našao sam ovog kukca na istom oborenoj smreki na Dragulja pl. (Stari grad) kod Sarajeva na visini od preko 1000 *m*, baš kako je istom doletio. Jaja je već bio većim dijelom bacio, a neke larve u pojedinim jajašnim zalegama (Eiernischen) već bjehu razvijene. Iz komada, koje sam zatvorio u bocu, izlijećali su kukci od početka do sredine augusta, pojedine larve prezimiše.

26. juna nagjoh ♀ gdje se baš utočila na Cupressus kod Mostara; 8. jula na Trebeviću (1400 *m*) kod Sarajeva već prilično razvijene larve, koje prezimiše. Isto tako 8. augusta kod Ustikoline kot. Foča istom razvijene larvice, u isto doba s onijema thujae. Po tome izgleda, da je generacija u višim položajima samo jednostruka, a u dubljim i južnim dvostruka.

Glavni prohod (Muttergang) koji se razlikuje od onoga thujae samo time, što je primjerno debljini kukca širi, to je 1·5 do 3 *cm* dug dvoručan uzdužni hodnik sa ulaznim prohodcem (Eingangsstiel) na strani, koji se proširuje u malešnu kotionicu (Rammelkammer), odaklen otpočinju obadva rukavca, obično usporedno ispreturana. Od ovih je jedan mahom tako skraćen, da sa ulaznim prohodcem čini viljušku, te u tom slučaju ili nema isti nikakvih larvinih prohoda ili ima samo jedan do dva. Bjelika je samo slabo zagrižena.

Jajašne zalege veoma su velike, jedna od druge vrlo udaljene i malobrojne. Larvine bušotine idu najprije poprijeko, da odmah svrnu te slabo se vijugajući uzmu pravac od osovine stabla. Isprva idu samo u

[1]) P. Brandis „Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu“, god. 1890., knjiga II., strana 177.—187. „Coleopteri u srednjoj Bosni“, napominje dalje poimence: Tom. typographus, Xyl. dryographus, Trip. lineatum.

liku, jedva da ostavljaju traga u bjelici; u docnijem tečaju kreću se izmegju bjelike i lika. Kukuljične zipke uvaljene su za $1/3$ u bjeliku.

10. *thujae* Perris. Dragulja pl. (Stari grad) nedaleko od nalazišta od Aubei, Ustikolina kot. Foča, Koševo dolina kod Sarajeva. 17. jula g. 1891. našao sam ga u Rečici kod Sarajeva na jednoj smreki u množini i istom doletjela; pojedini kukci još ne bijahu istamnjeli, dakle bijahu mladi kukci od prvog legla.

Rekao bih, da je generacija kao kod Aubei uslovno dvostruka.

V. Genus: *Hylesinus* Fabricius.

11. *crenatus* Fabr. Rijedak. Tehn. srednja škola imade grizotine na jasenu iz kot. Čajnica. Druge grizotine sabrane su na izletu u godini 1891. ispod Karolinen-sedla prema Prači sa debelo-kornih ležećih jasenovih balvana, za tijem u Igbar-dolu kod Konjica (Herceg.) na jasenovoj grani i u Sarajevu na prastarom prevršenom jasenu.

12. ***Henscheli n. sp.*** Duguljasto ovalan, sveden, slabo sjajan, zlatno žuto dlakav, mrko-crn s mrkim ticalima i tarsima.

Protorax mnogo širi no dug, sveden, sprijed veoma i podjednako sužujući se, stražnji ćoškovi zaobljeni. Veoma gusto krupno-zrnasto istačkan, sa strane i sprijed do preko sredine sa raštrkanim jakim grbama i osim toga sa kratkim žutim čekinjicima, a u sredini pred basisom ima slab utisak.

Čelo slabo svedeno, gusto i fino istačkano, sa prilično dubokom, glatkom duguljastom brazdicom i sa kratkim, zlatno-žutim čekinjicama.

Pokrilje prosto mrko-crno, sastrag slabo koso, veoma duboko istačkano prugasto. Pojedine tačke nešto duguljaste, redovi tačaka pravilni. Razmaci izmegju istačkanih pruga slabo svedeni, veoma poprijeko bornoviti, sa pravilnim redom jako uzvišenih, sjajnih grba. Osim pojedinih sa svijem kratkih čekinjica na kraju golo.

Donja strana krupno i duboko istačkana sa zlatno-žutim dlakama, osobito na trbušnim kolutima. — Dužina: 3 *mm*.

Ne uzimajući u obzir grbav protorax i red grba na pokrilju, ovaj kukac u boji i skulpturi pokrilja najviše naliči crenatus-u, premda je ovaj potonji skoro dvojinom toliko dug.

Karakteristični pravilni redovi grbâ na poprijeko bornovitim razmacima izmegju tačkastih pruga, kao što i jako grbav protorax.

Jedini primjerak, što imam, našao sam 22. juna god. 1891. zajedno sa H. fraxinus na jako oborenom, oko 30. god. starom jasenu blizu Jovanović-karaule kod Nevesinja (Herceg.) i posvećujem ga mojemu visokocijenjenom učitelju, g. c. kr. šumarskom savjetniku prof. Gustavu Henschelu.

Oblik prohoda nije mi poznat.

13. *fraxini* Fbr. Ima ga u Bosni i u Hercegovini. Kao rijetku pojavu valja ga zabilježiti na jorgovanu (Syringa) u jednoj bašči u Sarajevu.

14. *vittatus* Fbr. Kod Sarajeva zajedno sa Xylopertha sinnuata na Ulmus montana i na Igmanu sa Scolytus laevis takogjer na Ulmus montana.

B. Scolytini.

VI. Genus: *Scolytus* Geoffroy.

15. *Geoffroyi* Goetze. Samo na Treskavici planini ispod Vratlo-klanca sa S. laevis na Ulmus montana 4. augusta 1891. nagjen. Bacanje jaja obadvaju bješe većim dijelom odskora dovršeno.

16. *Ratzeburgi* Janson. Rijedak. Pojedini kukci potiču sa Viteza; grizotine sa Han Pod-Prače i iz Čajničkog kotara.

17. *laevis* Chapius. Našao sam ga na Igman-planini sa H. vittatus 23. jula kad je bacao jaja, i na Treskavici planini sa Geoffroyi 4. augusta, sa većim dijelom dovršenim bacanjem jaja.[1])

Pošto ženke, kako mi je poznato, još nigdje nijesu opisane, dajem ovu diagnosu:

Čelo prilično jako svedeno, skoro golo, duguljasta brazda na tjemenu, prednjih žutih čekinjica ♂ nema nikako. Svi trbušni koluti bez nastavka. Glavni prohod je preko 6 *cm* dug, u bjeliku zadrijet, skoro prav, ide uzdužno (Längsgang), te je ispod ulaza raširen poput kotionice.

Bušotine ličinaka vrlo su mnogobrojne i vrlo guste, najprije se kreću samo u liku i docnije ostavljaju samo na bjelici trag za sobom. Zakukuljivanje biva u kori.

18. *carpini* Ratz. Na bukovim i grabovim drvima u okolici Sarajeva.

Glavni prohod na grabu je samo 1 *cm* dug, slabo iskrivudan, duboko u bjeliku zadrt, te ide poprijeko. Bušotine ličinaka kreću se u pravcu osovine stabla i urezane su na grabu duboko u bjeliku. Na debelo-kornoj bukvi bjehu isključivo u kori, isto i kukuljične zipke.

19. *pruni* Ratz. U okolici Sarajeva često se nahodi. Imam izrasle primjerke u svijem stepenima boje od crne do crveno-mrke iz debla od jabuke, dakle tipične pruni i castaneus, koji bez sumnje kao vrste nijesu različni.

20. *intricatus* Ratz. Izumrle ženke i izgrizine u gorivu sa Rečice kod Sarajeva.

21. ***aceris n. sp.*** Crn, sjajan, tanko dlakav, sa crno-mrkim pokriljem i žućkasto-mrkim ticalima i tarsima.

Protorax nešto duži nego širi, do iznad sredine skoro paralelan, s prijeda nešto sužen; sa strane duboko i gusto, na štitu rijetko i finije istačkan; pojedine su tačke ovdje nešto produžene.

Pokrilje je duže od protorax-a, skoro paralelno, sastrag mrve suženo, jako prevazilazeći zadnjicu, sa prugama od pravilnih, gustih, krupnih i dubokih, skoro jednakih tačaka, a veoma uski razmaci megju njima su glatki i sjajni.

Čelo nabrano, izbockano, skoro golo. Kod ♂ i ♀ svi trbušni koluti bez nastavka, zatka jako udubljena.

Dužina 3·5—4·5 *mm*.

Mužjak: Čelo plosnato, sprijed sa žutijem dlačicama.

---

[1]) Koncem jula 1888. našao sam laevis na brestovim cjepanicama kod Weitre u Dônjoj Austriji kao izrasle kukce u kukuljičnim zipkama. Jesu li to bili kukci iz prezimljenih larva, ili oni od prvoga legla, nije mi poznato.

Ženka: Čelo slabo svedeno, skoro golo, sa razgovijetnom, dugom brazdicom.

Kukac je ponajviše nalik intricatusu, ali se od njega razlikuje u tome, da je njegov prostorax duži i plosnatiji, a pokrilje je manje suženo; tačkice krupnije i dublje, tačkaste pruge nijesu kao u intricatus-a crtama i grebotinama isprekidane, dlake ima malo, razmaci glatki, ušljed čega dobiva kukac veći sjaj. Zatka je jako udubljena. Šav iza štitca takogjer nije utisnut.

Sedam primjeraka, što ih ja imadem, potječu iz raznih mjesta Bosne i Hercegovine, a našao sam, da su im razne vrste javora isključivo životno drvo.

Jedan ♂ razvio se početkom augusta iz komadića javora (Acer pseudoplatanus), koji bješe jedva nešto preko četvornog centimetra okoren, a našao sam taj komadić koncem februara u mojem gorivu iz okolice Sarajeva. Na žalost bješe još samo jedna larva pod korom.

Izumrlu ♀ našao sam u glavnom prohodu na Acer campestre kod Jeleća, kotar Foča. Prevršen već izumrli javor bješe gusto naseljen, od leglanaravno ne bješe ništa više na njemu.

Ostalih 5 komada su iz Ruišta blizu Mostara, gdje sam 25. juna 1891. 3 ♀♀, baš kad su jaja legle, isjekao iz slabog, istom oborenog Acer obtusatum. Iz zatvorenog komada razvio se početkom septembra jedan ♂ i jedna ♀. Ostale larve prezimiše.

Glavni prohod je 1·5—5 *cm* dug, preko 3 *mm* širok, duboko u bjeliku zadrt, skoro prav, te ide uzdužno. Larvine bušotine veoma su mnogobrojne i guste, na jednom komadu do 110 na broju, od kojih su naravno mnoge utrte. Pojavljuju se od česti poprijeko, od česti uzdužno jače razvijene, dostižu u potonjem slučaju dužinu do 12 *cm*; od početka su duboko urezane u bjeliku, ne dodiruju se ili ne ukrštavaju nikad i slabo su izvijugane. Uz ove kukce našao je prof. Miklau nekolike slične izgrizine u gorivu od javora i iz okolice Sarajeva u zimu 1890. i 1891.[1])

22. *rugulosus* Ratz. Izgleda da je vrlo običan. U Sarajevu i okolici, kao i u Mostaru mnogobrojno na šljivama i jabukama.
23. *multistriatus* Marsh. Moje nekolike primjerke našao sam 18. jula 1891. na oborenom slabom brijestu istom kako su doletjeli u Rečici kod Sarajeva.
24. *triornatus* Eichh. Jedini primjerak našao sam zajedno s naprijed spomenutima u Rečici.

C. Tomicini.

VII. Genus: *Crypturgus* Erichson.

25. *pusillus,* Gyll. Čest. Ruište (Hercegovina) u prohodima od Tom. amitinus sa cinereus na P. leucodermis, Pešurići i Semeć na crnim borovima, na Trebeviću u P. montana, Višegrad, Čevljanović na boru.

[1]) Isto sam tako našao u januara 1891. u bašti c. kr. velike škole za zemljoradnju u Beču na izumrlom javoru (A. campestre) sa svijem slične bušotine i pojedine rudimente od izumrlih kotilica, za koje mislim da spadaju aceris-u.

26. *cinereus,* Hbst sa pusillus na Ruištu u P. leucodermis, na omorici u Bijeloj stijeni kod Sarajeva.

VIII. Genus: *Hypoborus,* Erichson.

27. *ficus* Er. U okolici Mostara množina na bolesnim smokvama.
20. juna većim dijelom svježe izmiljele larve; jedan dio ovog legla izletio je u drugoj polovini septembra, drugi je prezimio kao Imago.

IX. Genus: *Cryphalus* Erichson.

28. *piceae* Ratz. Vučja luka i Hranisava planina.
29. *fagi* Fabr. Našao sam samo izgrizine na Ivanu i Treskavici planini. G. Reitter[1]) našao ga je u Nemili.

X. Genus: *Pityophthorus* Eichhoff.

30. *micrographus* Gyll. Prilično rasprostranjen. Semeć i Pešurići na crnom boru, Čajnica i Vučja luka na omorici, Igman planina na jeli.

XI. Genus: *Taphrorychus* Eichhoff.

31. *bicolor* Herbst. Svagdje, gdje ima bukava.

XII. Genus: *Thamnurgus,* Eichhoff.

32. *varipes* Eichh. Sabran od g. Apfelbecka na Euphorbia Spec? u Reljevu.

XIII. Genus: *Xylocleptes* Ferrari.

33. *bispinus,* Duft. Našao sam ga blizu Konjica, za tijem u Rečici kod Sarajeva.

XIV. Genus: *Tomicus* Latreille.

34. *6-dentatus* Boerner. Pešurići na crnom boru, Ruište na P. leucodermis, Zeleboj kod Tuzle, Ozren planina (Gračanica), Vučja luka i Čevljanović na borovima.
35. *amitinus* Eichoff. Pešurići na crnom boru, Ruište na vršikama Pinus leucodermis.
36. *typographus* Linn. Običan u svemu području.
37. *acuminatus* Gyll. Česta pojava. Sabrano gradivo potječe iz Pešurića, Duboštice, Čajnice, Vareša, Vučje luke i Čevljanovića. Nekoliko komada od P. leucodermis na Ruištu.
38. *rectangulus* Eichh. 2 komada nagjoh megju proximus laricis i accuminatus iz Vučje luke.
39. *proximus* Eichh. i
40. *laricis* Fbr. Ratz. u Vučjoj luci i Čevljanoviću obična pojava.
41. *curvidens* Germ. Jako rasprostranjen; Vučja luka, Petrovac, Pale, Hranisava; jedna izgrizina na bijelom boru, potječe iz kot. Čajnica. U

[1]) Deutsche Entomolog. Zeitschr. Band XXIX. 1885. Heft I. „Coleopt. Ergebnisse einer Excursion nach Bosnien im Mai 1884, von E. Reitter. Osim fagi napominju se ovdje za Nemilu: Taph. bicolor, Hyl. Saxeseni, mono- i dryographus. Tryp. domesticum i lineatum.

kasinskoj bašči u Sarajevu bio je napao ovaj kukac nekoliko boležljivih mladih arižovih stabalca.

42. *chalcographus* Linn. Na omorikama običan. Valja istaknuti njegovu pojavu na boru u Vučjoj luci, na Trebeviću kod Sarajeva, na P. montana, u prädiumu Medna luka (Semeć) na Picea omorica i P. leucodermis u botaničkom vrtu u Sarajevu.

43. *bidentatus* Hbst. Nagjen je samo u Vučjoj luci na bijelom boru sa quadridensom.

44. *quadridens* Hart. i

45. *bistridentatus* Eichh. Zajednička pojava u Pešurićima na crnom i bijelom boru, Vučja luka na bijelom boru, Ruište na P. leucodermis.

XV. Genus: *Dryocoetes* Eichhoff.

46. *autographus* Ratz. Kot. Krupa, Jasenova kod Mokrog, na slabom, ležećem stablu omorike. Glavni prohodi nahode se vazda pod početkom grane i skoro su prave uzdužne bušotine, prividno od jedne plosnate izlupine do četiri paralelno izlazeći.

47. *coryli* Perris. Koncem januara god. 1892. nagjoh u truhlom granju jedne lijeske u Lukavici kod Sarajeva kako istamnjele tako i neistamnjele kukce pa i larve.

Glavni prohodi su mahom nepravilni i zbrkani, ali se u najviše slučajeva poznaje zvjezdast oblik. Jako su usječene u truhlo drvo, dijelom ispunjene crvotočinom. Bušotine larva veoma su rijetke i pružaju se takogjer po bjelici.

XVI. Genus: *Xyleborus*, Eichhoff.

48. *dispar* Fabr. Nemila (Reitter) ♀♀ iz Reljeva i Bradine, iz Mokrog jedna izgrizina na jovi.

Gosp. Miklau našao ga je na Kozari planini na 10—15 god. zakržljalim hrastićima u gustoj mladoj šumi blizu zemlje ubušena. U istom predjelu razvio se i to u vrhovima više slobodnih ili dominirajućih 20—30 godišnjih hrastovih stablića za Bosnu novi Coraebus bifasciatus. Tanke grane istih vrhova bjehu jako posjednute od Xyloperha sinunata a djelomice i od Sinoxylon muricatum.

49. *eurygraphus* Ratz. Jednog ♂ i jednu ♀ sabrao g. Hensch u Bijelom brdu na crnom boru.

50. *Saxeseni* Ratz. U okolici Sarajeva običan. Nemila (Reitter).

51. *dryographus* Ratz. Sabrao ga g. Reitter u Nemili; napominje ga P. Brandis bez navoda mjesta.

52. *monographus* Fabr. Nemila (Reitter). Gosp. Miklau našao ga je u Kozari pl.

XVIII. Genus: *Trypodendron.* Stephens.

53. *domesticum* Linn. Običan u svemu području.

54. *quercus* Eichh. Jedan primjerak u Treskavici pl. isječen iz jednog oguljenog mjesta jedne stojeće stare bukve.

55. *lineatum* Oliv. Hart. Običan.

Dodatak.

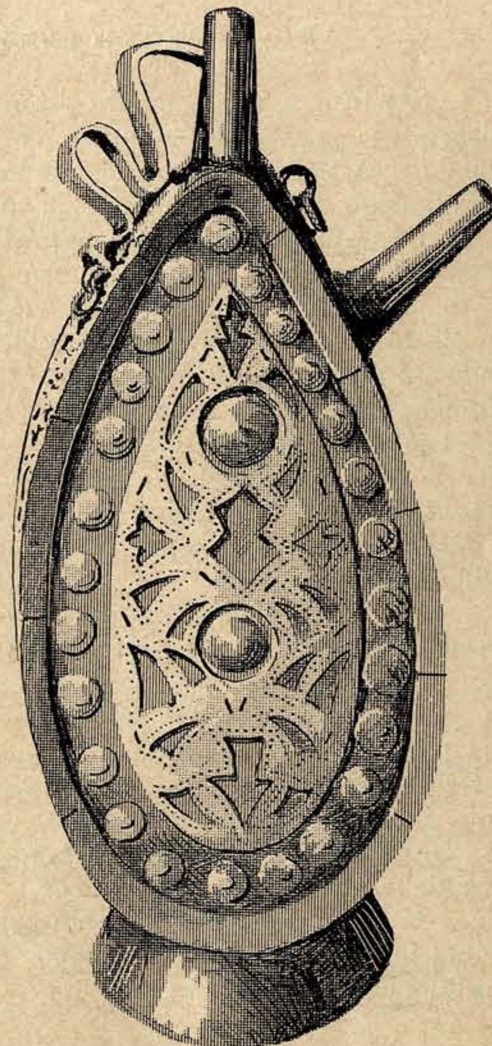
Genus: *Polygraphus* Erichson (Hylesinini).

Polygraphus L. Dok se je ovo štampavalo, našao sam na stupovima ograde kod vrela Mošćanice blizu Sarajeva mnogo prohoda kao što i nekolik izumrlih starih ženaka i neistamnjelih mladih kukaca.

Старинска плоска (чутура).

Приопћио **Коста Ковачевић.**

Има већ, ако се не варам, око четири до пет година, како сам ја у овдашњега грађанина Стојана Јанковића нашао једну старинску плоску, од које слику ево овдје доносимо, и коју сам ја накан био још одавно послати у музеј наших старина у Сарајево. Ту плоску, вели Стојан Јанковић, да је добио као поклон од некога свога побратима мухамедовца, који је у Азију ту неке године одселио, и онда је она била прилично здрава и за употребу згодна, а сада је доста исквареиа и расклимана, тако, да сам је ја тешком муком утврдио, да се не растави и не распе. Поменути Стојанов побратим ходао је, вели он, у првашња времена много по свијету, те више пута био и пљачкаш а и силеџија, па је можда и ту плоску негдје у таком скитарењу добио. Ова плоска сасвим је слична оној, коју је приопћио у „Глас. земаљског музеја" учени господин К. Херман у књизи IV. од 1890. године. Него, чини ми се, да је ово боља и савршенија израда од оне Хермановe, премда је можда и једна и друга из једнога времена. Један инжинир, који је гледао ову плоску, вели, да је израда њена врло лијепа, а да би могла бити стара од 150 до 250 година. Дрво је у плоске од тисових дужица састављено, а окована је бијелијем лимом, који је

украшен разним симетричким шарама. Испод лима могу се опазити незнатни комадићи од црвене чохе, која је ваљда подметана за то, да је плоска чвршћа и да боље жидину држи. Са два супротна краја набијена су на плоску два гвоздена обруча, који чувају, да се плоска не растави и не распе. Што се тиче мјере и величине њезине, рекао бих, да је она у величини једнака са оном, која је у Сарајеву нађена, јер јој је по мојој мјери висина са огрљком 30 *цм*, ширина у трбуху 17 *цм*, дебљина такођер у трбуху 13 *цм*, носаћ је дугачак 6 *цм* а у обиму дебео 7 *цм*.

Ова слика показује $^1/_3$ наравне величине, а предочава нам ужу страну од плоске.

Ošanić kod Stóca.

Priopćili **Kosta Hörmann** i **V. Radimsky.**

Stolac, glavno mjesto istoimenog kotara u Hercegovini, drevno je mjesto, te je ondje već u vrijeme rimskog gospodstva bila oveća naseobina, od čije je ruševine sagragjen ne samo lijepi grad, nego većinom i zgrade današnjeg Stóca.

Dva rimska kamena s natpisima, mnogi arhitekturni komadi, pod od mozaika u bijelo i crno, rimski ravni skeletni grobovi s naušnjacima, fibulama i novcima kao prilozima, od kojih su pošljednji nagjeni pri otkopavanju temelja za bolnicu, kao i često nagjeni grčki i rimski novci, onda u novije vrijeme nagjena broncana fibula, glava jedne štatuete od olova — sve to svjedoči, da je tamo postojalo rimsko mjesto. To se je mjesto dosta na daleko protezalo, jer je svekoliko zemljište jugozapadno od Stóca, počevši od istočno-pravoslavne crkve, pa sve do vojničkih baraka, posuto ostancima rimskih zidina i crijepa, te će onuda bez sumnje biti i mnogih zidnih temelja.

Ali i u prehističko doba bio je predio oko Stóca dosta gusto naseljen, kako to pokazuje gradina na Vrsniku[1]) i gromile, što se onuda vigjaju.

Iz srednjeg vijeka naročito valja istaknuti stolački grad, koji se pod svojim pregjašnjim imenom Berga smatra jednim od najstarijih gradova hercegovačkih, samo što valjda u ono starije doba nije imao današnji oblik i opseg, onda jednu od najkrasnijih, makar i ne najvećih sredovjekih nekropola zemlje nedaleko od današnje vojničke streljane u Papratima.

Položaj i od prilike obim rimske naseobine stolačke, kao i situaciju starina ošanićkih, koje će se niže opisati, pokazuje nam priklopljena karta *slika 1.*

---

[1]) Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu 1890., strana 292. i d.

Za pojedine predmete upotrijebljeni su ovi znaci:
- ♁ za podore gradina,
- ◍ za razvaline čitavih naseobina,
- △ za starobosanske stećke,
- △ za starobosanske stećke s natpisima,
- h za kamenite stolice,
- ⌓ za gromile,
- ---- za puteve i ceste.

Uz ovo se primjećuje, da crveno obilježeni objekti pripadaju rimskom vremenu.

I ako po ovome, što rekosmo, cijela okolina stolačka za arheologa ima osobitu vrijednost, to nas ipak ošaničko područje zanima u još višem stepenu, jer se je tamo očuvalo mnoštvo ostanaka iz sve tri rečene glavne epohe zemlje, iz prehističke, rimske i sredovjeke.

Slika 1.

Iz prehistoričkog vremena nalazimo iznad jugoistočnih zgrada na dugo otegnutog sela Ošanića jednu osamljenu, veliku gromilu, a iznad sjeverozapadnih zgrada tog sela dvije gromile jednu uz drugu.

Tri gromile stoje na blizu jedna do druge na kosi Toprkali, južno od rita Dočine, a daljih 28 gromila najzad stoji južno od gradine ošaničke, o kojoj će biti riječ, i to u dolu potoka Rotimlje[1]) uz obje obale.

Ali još mnogo zanimljiviji od rečenih za nas su ostanci iz rimskog doba.

Kad se iz Stóca u sjevero-zapadnom pravcu stanemo uspinjati prema Ošaniću, doći ćemo južno od mjesta Nekuka izmegju toga mjesta i gore spomenute kose Toprkale na malu visoravan Dočine, koja je svud unakrst posuta komadima rimske opeke, većinom crijepa, komadima lijepa i utarcima crvenih, rimskih ilovastih posuda. Mora dakle, da je na tome mjestu stajala rimska zgrada, ili što je još vjerojatnije, više njih, pa će biti, da su to bili ljetni dvorci bogatijih Rimljana iz današnjeg Stóca.

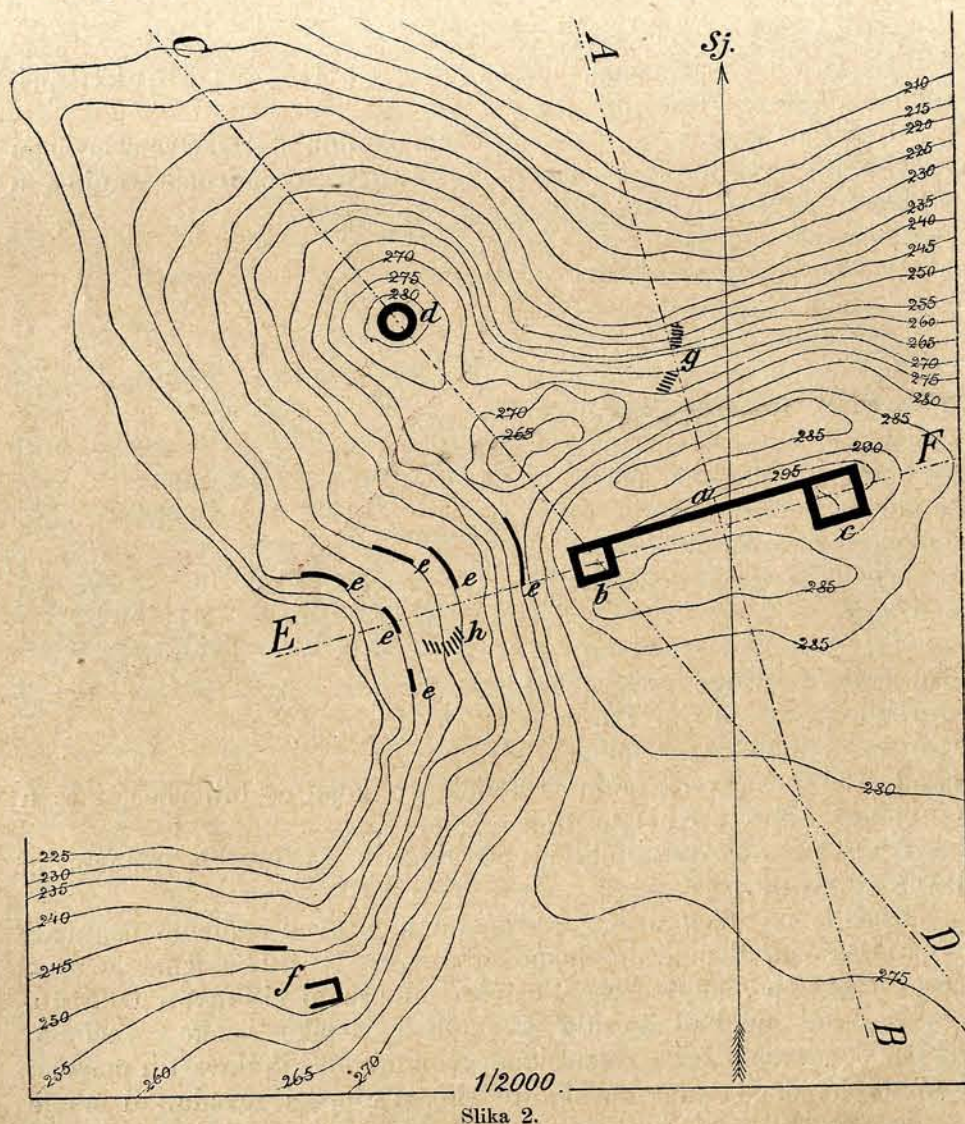
Kada, pošavši dalje, progjemo kroz mjesto Ošanić, prispjećemo na sjevero-zapadu sela na zaravanak, slabo zarašten grmljem, i

---

[1]) U narodu čuje se i drugo ime ovóga potoka: „Radimlja“.

opazićemo na kraju tog zaravanka na neznatnoj uzvisini gorostasnu ciklopsku zidinu rimskog bedema sa dvije kule, koji zovu Gradinom.

Kako se vidi iz nacrta *slika 2.*, i iz presjeka *slika 3.*, što ih je načinio inžinir Komadina, opada zemljište, izuzevši južnu stranu, veoma strmo prema Rotimlji, koja vrletne obronke optiče u velikom luku. Za utvrdu toga mjesta bilo je dakle samo nužno ograditi ravnu južnu stranu, što je vrlo zgodno i postignuto od istoka

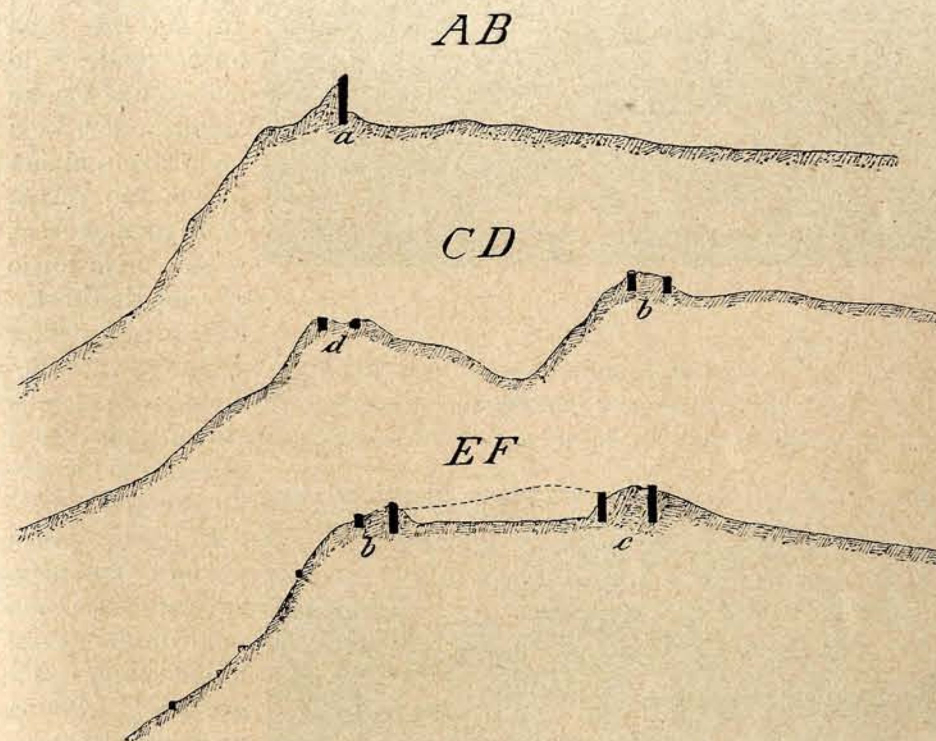
Slika 2.

prema zapadu povučenom, 54 *m* dugom i 2 *m* debelom zidinom *a* i pravokutnim kulama *b* i *c*, nadozidanim za obranu na oba kraja te zidine.

Tesani kamen, od koga je uzidan taj bedem i obje kule, golemih je dimenzija, jer je dug do 2 *m*, širok do 120 *cm*, a u dônja četiri reda visok je do 90 *cm*, u gornja pak još održana tri reda

do 55 *cm*. Tih sedam redova imaju po tome ukupnu visinu od 525 *cm*. Tesani je kamen, slično zidovima u utvrda staro-etruščanskih gradova u srednjoj Italiji, uzidan bez ikakog lijepa i samo na suho naslagan jedan na drugi, a na spoljašnoj strani, dakle u dugog zida na južnoj strani, imadu do na 15 *cm* izbočene bose.

Obje kule cijelim svojim prostorom na spoljašnjoj strani vire iz bedema, tako da su s unutrašnje strane s ostalim zidom izjednačene. Po dimenzijama nejednake su, te je zapadna kula *b* u četvero zidana pri 11 *m* dužine spoljašnje stranice, dok je nasuprot

Slika 3. $^{1}/_{2000}$

istočnoj kuli *c* spoljašnja dužina od istoka k zapadu 15 *m*, a spoljašnja dužina od sjevera k jugu 14 *m*.

Ni u bedema, ni u kula ne može se s južne, dakle sa spoljašnje strane opaziti izlaz, te takav mora da je bio ili zapadno ili istočno uz jednu od obje kule.

Da li su kule imale vrata na svojim sjevernim stranama u visini zemljišta, ili da li se je u njih ulazilo sa bedema, ne da se ustanoviti, dok se ne bi uklonila ruševina iz kula i od sjeverne strane zida. (Vidi presjek *A, B, slika 3.*).

Detaljni pogled utvrdnog zida prikazuje nam *slika 4.*, a zid zajedno s kulama *slika 5.*

Kako već spomenusmo, zatrpana je sjeverna strana zida i kula gotovo do očuvane im visine ruševinom i šuljevima, megju kojima

je u ostalom rasuto mnoštvo ulomaka od rimskog crijepa, onda utaraka od ilovastih posuda, koje crvenih koje žutih, i gragjevnog kamenja, omazanog lijepom. Po tome se može suditi, da je na tome mjestu bilo ovećih kuća, pokrivenih crijepom. Sjeverozapadno od kule *b* spušta se povor gradskog hrida, koji je na toj strani iskočio u prodô od prilike za 25 *m* dublji, ali se iza toga opet uzdiže do male, 15 *m* visoke oble glavice, koja onda strmo opada prema Rotimlji. (Vidi presjek *C, D*, *slika 3.*). Na toj je glavici Radimsky u maju god. 1890. našao na suho zidane temelje kamenite zgrade *d*, sa zidom 2 *m* debelim, koja mjeri 11 *m* u premjeru, a inžinir Komadina našao je ondje u oktobru 1891. samo još u kolo zgrnutu hrpu ruševine s mnoštvom razlupana crijepa i utaraka od ilovastih posuda. Valjda je za toga vremena neko onuda rovio, hoteći kopati blago. Ta je glavica na svaki način pripadala utvrdi, te je na njoj stajala okrugla kula, koja ne samo da je imala čuvati pristup Gradini sa istočne, sjeverne i zapadne strane, nego ujedno podava prekrasan pogled u dolove potoka Rotimlje i rijeke Bregave, gospodujući nad obje te doline.

Slika 4.

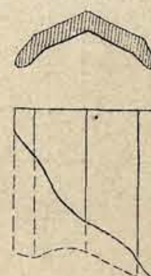

Slika 5.

Osim toga ima po strmim zapadnim pristrancima Gradine različitih terasastih zidina *e*, koje ili su sačinjavale dio utvrde, ili su na njima možda i zgrade stajale. Južno od tih terasastih zidina najposlije, — na zapadnom obronku, ima podor pravokutne zgrade *f*, a ispod toga opet se vidi komad terasaste zidine.

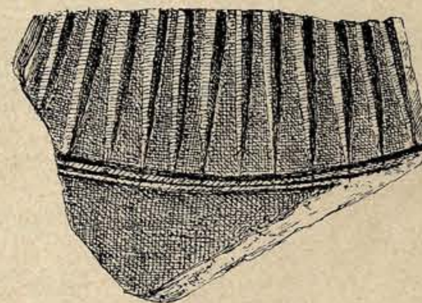
Osim ulaza u utvrdu, što je, kako već spomenusmo, svakako morao biti kraj jedne od kula, polazeći od južne visoravni, koji je valjda služio i za provale, vodila je iz utvrde niz strmi sjeverni obronak u hrid usječena, od prilike 1 *m* široka stuba sa 20 *cm* visokim stepenicama dolje k potoku Rotimlji, kojoj se ostanci u tlocrtu (*slika 2.*) vide kod *g*.

Po sličnim drugim stubama *h* salazilo se je niz zapadni pristranak u dô Rotimlje u nekoj udubini toga pristranka. Sada je tle u toj udubini ispod ostanaka rečenih stuba zasuto šljunkom, po kome se doduše može salaziti, ali vrlo tegotno. Šljunak je ondje ozgor do dolje sav ispremiješan mnoštvom utaraka od rimskih ilovastih posuda, kojih bi se onuda moglo nakupiti na vozove.

Slika 6. (1/10)

Najposlije valja još napomenuti, da je grmljem zarašteni zaravanak južno od Gradine na ovećem prostoru posut većim i manjim, ponegdje i duguljastim hrpama kamenja, u kome ima mnoštvo utaraka od rimskih ilovastih posuda. Svakako su to ostanci rimskih gragjevina, koje su izgragjene izvan rečenih utvrda, ali pod njihovom zaštitom. Nagjeni komadi crijepa ili su žmurnjaci običnog rimskog načina, ili su žljebast ćeremit, a svi su žućkasti. Na zadnjem mjestu nagjeni ćeremit ima oblik, kakav u ovim krajevima još nije nagjen — *slika 6.* On naime nije okrugao, nego na dnu ima oštriji, a blizu svake stranice nešto tuplji brid, te tako u presjeku pokazuje dijelove šestokuta.

Slika 7. (1/1)

Utarci od ilovastih posuda splohom su bez ukrasa, veoma dobro pečeni, većinom crvenkasti, a donekle i žućkasti, i većinom su od velikih posuda, kojima su bokovi imali do 15 *mm* debljine.

Dadu se megju njima razlikovati velike amfore, t. j. do 1 *m* dugački cilindrasti vrčevi za vino s tijesnim grlcem i s dvije ručice pri grlcu, a dolje zašiljeni, da su se mogli zataći u pijesak.

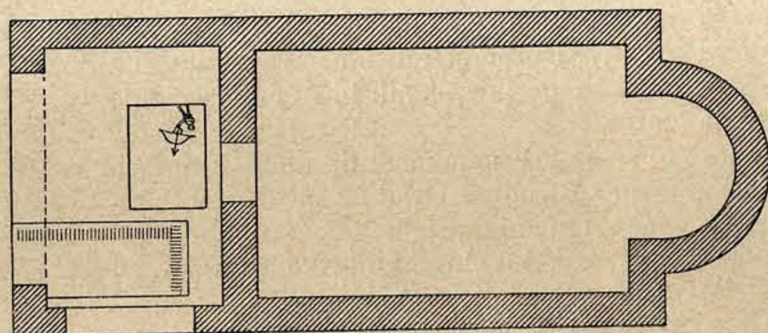
Osim toga ima utaraka od velikih, trbušastih vrčeva s ručicama i s debelim, ponešto izvijenim okrajkom, za tim od posuda sličnih loncima, takogjer s izvijenim, oštrim okrajkom i od zdjelica.

Od tih posuda jednostavnog oblika izuzima se samo u *slici 7.* prikazani utarak lijepo isprutane rimske zdjelice od bijele ilovače, koja je s obje strane sjajno crno oličena, a našao ju je inžinir Komadina na sjevernom obronku hrida, na kome je grad. Makar da su nam po gornjem opisu očuvani na žalost samo neznatni

ostanci ove ogromne rimske gradine, koja je po svom veoma zgodnom položaju vladala nad cijelim predjelom, to oni ipak pripadaju najznamenitijim spomenicima rimskih gragjevina, koji su nam poznati u ovim zemljama.

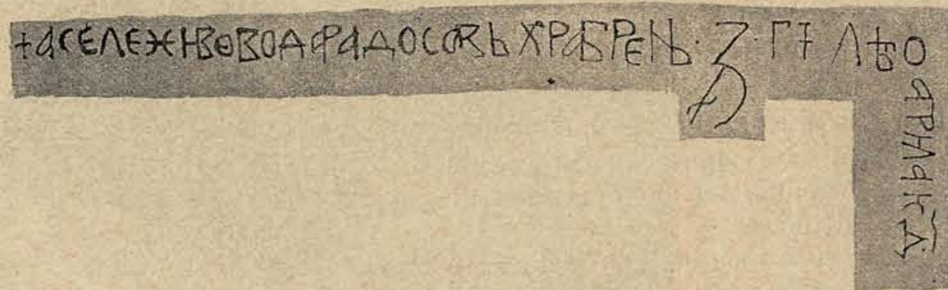
Prelazimo sada na opis nekih veoma zanimljivih objekata iz srednjeg vijeka, koji se nalaze u Ošaniću.

U tamošnjoj pravoslavnoj crkvi, kojoj tlocrt prikazuje *slika 8.*, dvije su nadgrobne ploče. Jedna leži tik do ulaza u crkvu, pa se

Slika 8. (1/100)

na njoj vidi dosta prosto usječena podoba strijelca, koji je nategao tetivu, da odapne položenu na njoj strijelu. Na toj ploči nema natpisa. Desno od te ploče i od ulaza u crkvu leži druga nadgrobna ploča, kojoj je uz okrajke na dvije strane nanizan starobosanski natpis.

Slika 9.

Faksimile toga natpisa prikazan je u *slici 9.*, a čita se ovako:

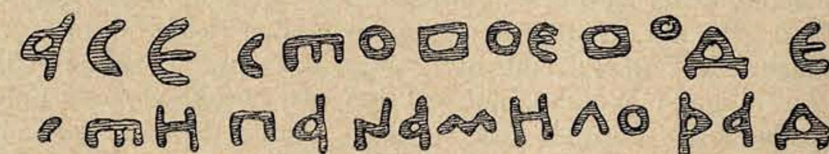
✚ асе лежи воевода радосавь храбрень ҂згѫ лѣто априла кд. (Slova о i е, а i р, а i в, а i б, ѣ i т, za tim а, п i р ligirana su.) Broj godine protumačićemo, kad slovo ѫ uzmemo jednako kao н, te onda dobivamo god. 7013. od stvorenja svijeta, dakle 1505. po Hr. Otuda slijedi, da je vojvoda Radosav Hrabren god. 1505. umr'o i sahranjen u crkvi u Ošaniću.

U žitelja sela Ošanića i okolnih mjesta do današnjeg se je dana održala tradicija, da je staro-hercegovačka porodica vojvoda Hrabren-Miloradovića sagradila crkvu u Ošaniću.

Od prilike 100 koraka sjevero-zapadno od crkve ošaničke dvije su sudijske stolice, a vidi im se oblik u *slici 10.*, priregjenoj po fotografiji. Obje su te sudijske stolice priprosto istesane od samorodih šuljeva i nejednake su veličine. Veća je visoka 2·50 *m*, a manja 2·05 *m*. U veće je sjedište široko 0·79, duboko 0·50 *m*, a podnožje i naslonjač visoki su po 0·50 *m*. U manje je stolice sjedište po širini i dubljini, onda visina podnožja i naslonjača prosjekom za 10 *cm* manja nego u velike stolice. Veća stolica ima dva staro-bosanska natpisa i to jedan, što ga prikazuje *slika 11.*, na gornjoj strani naslonjača.

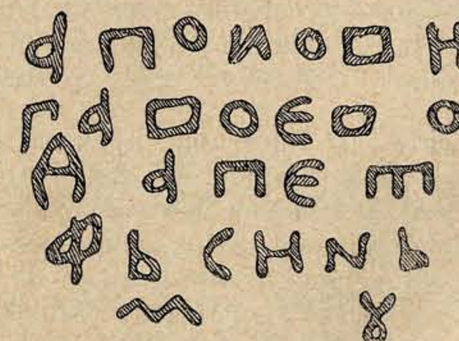
Slika 10.

Slika 11.

Taj natpis glasi:

асе сто воеводе | стипана милорад(овића)

Slika 12.

Na strani, obrnutoj prama manjoj stolici, ima drugi natpis, prikazan u *slici 12.*, a kazuje ovo:

а понови | га воево|да пет|ар синь | мѹ

(U 4. su redu slova а i р ligirana).

Oba su faksimila priregjena po snimcima, koji su pohranjeni u zemaljskom muzeju.

Gosp. profesor Vid Vuletić-Vukasović već je objavio nadgrobni natpis iz ošaničke crkve,[1]) ali ga je on čitao bez snimka, pa za to po njemu taj natpis glasi ovako:

асе · лежи · робь · дфадосозьХ · роб · рень · з · гї л҄ѣо априла ѕ҃ѕд

dakle posve krivo. Vukasović na istom mjestu spominje i sudijske stolice i jedan natpis na njima, pri čemu primjećuje, da je tu valjda riječ o onome Stjepanu Miloradoviću, koji je u zajednici sa svojim bratom Gjorgjom u službi kneza trebinjskog, Petra Pavlovića, god. 1416. s Osmanlijama združenu četu Pavlovićevu vodio na dubrovačku republiku.

O tome dogagjaju, veli, da govori jedno pismo od 23. marta god. 1416. u dubrovačkom arhivu.

Poštovani naš suradnik, g. Vukasović, vrlo bi nas zadužio, kad bi nam uz priliku poslao autentičan prepis toga „pisma“, jer se čini, da bi se u njemu našle znamenite vijesti o porodici Miloradović-Hrabrena.

Naša tri, pravo po snimku priregjena faksimila iz crkve i sa veće sudijske stolice u Ošaniću, kazuju imena triju članova hercegovačke vojvodske porodice Miloradović-Hrabren, i to Radosava Hrabrena, Stipana Miloradovića i njegovog sina Petra. Toga vojvodu Petra spominje i drugi nadgrobni natpis iz kotara stolačkog, a taj je na nadgrobnom spomeniku Radoja Vukovića, nećaka vojvode Petra.[2])

Za jednoga Miloradovića, imenom spahiju Miloša, vele, da je prije god. 1389. sagradio manastir Žitomišljić.

Za ovu narodnu tradiciju, koja govori o tom znamenitom pravoslavnom manastiru, nema megjutim nikakvih pouzdanih podataka; nasuprot čuva rečeni manastir u svome arhivu turski spis iz g. 1556., po kome je otomanska vlada nekome vojvodi Petru dopustila, da manastir — koji da je onda bio razvaljen, — opet podigne.

Na jednome stupu u manastirskoj crkvi žitomišljićkoj čita se ovaj natpis:

вь л҄ѣто ҂зоа сїи стьлпи поставише се

Ovdje navedena godina ravna je godini 1563. po Hristu.[3]) Da li je sagraditelj manastira Žitomišljića isti onaj Petar, sin vojvode Stipana, koji se spominje u natpisu na sudijskoj stolici kod Ošanića, ne može se baš posve stalno tvrditi, makar da se to već za to čini vrlo vjerojatno, jer slova u natpisima ošaničkim po svome karakteru mogu da potječu najkasnije iz XVI. vijeka.

---

[1]) „Viestnik arheoložkog družtva“. Zagreb, 1883 , str. 22.

[2]) Isporedi sastavak u ovom svesku „Nekoliko hercegovačkih natpisa“ od dra Truhelke, str. 24.

[3]) Arhimandrit Nikifor Dučić. Monografija o manastiru Žitomišljiću u njegovim „književnim radovima“. Biograd 1891., I. sv. str. 54.

U crkvi žitomišljićkoj ima slika spahije Hrabrena, na kojoj je zapisana godina ҂зрѳі = 1609. po Hr. Tamo ima i drugih starina iz XVII. i XVIII. vijeka, koje blagodarno spominju mnoga dobročinstva, što ih je porodica Miloradović-Hrabrena iskazala manastiru Žitomišljiću.

Po Dučiću stolovale su u XVI. vijeku tri grane te porodice u Hercegovini, i to u Trijebnju, Ošaniću (Dučić krivo veli Ošević) i u Žitomišljiću, ali djedovina, veli, da im je bila u Crnićima u Dubravama u kotaru stolačkom.

Mi bismo po našem natpisu, i po tome, gdje su smještene stolice, na kojima su Miloradovići sudili, tvrdili, da im je djedovina bila u Ošaniću, gdje su i svoju crkvu imali, makar da je za to opet vojvoda Petar (1563.) i spahija Hrabren (1609.) manastir Žitomišljić mogao sagraditi, odnosno potpomagati.

Najposlije veli Dučić: „Ta se hercegovačka porodica nalazi u listinama i zapisima iz XVI. vijeka, kao što rekoh, pod imenom „Hrabreni“. U tome vijeku nijesam mogao naći njezino drugo prezime Miloradović“, po čemu on onda zaključuje: „Bez sumnje je ime Hrabreni docnije zamijenjeno imenom „Miloradovići“. Ali natpisi na našoj sudijskoj stolici svjedoče mimo svaku sumnju, da je porodično ime Miloradović postojalo već u XVI. vijeku, a možda već i koncem XV. vijeka, po čemu se onda mora suditi, da je to prezime postajalo u isto vrijeme, kad i Hrabren, ako ne još prije.

Pri kraju još bismo spomenuli, da okolica ošanićka obiluje starobosanskim stećcima, a ima ih:

a) kod mjesta Nekuka, na jugoistočnom kraju sela Ošanića, oko 70 komada, dva od njih s natpisima;[1])

b) na brijegu Gorici uz put u Poprate s obje strane puta hrpa od 49 ravnih i na oblik sanduka izragjenih nadgrobnih spomenika, od njih nekoji s natpisima; onda zapadno oko 100 *m* odonud na jednom brijegu 4 ovaka nadgrobnika;

c) na glavici „Krstici“ zapadno od rita „Dočine“, ploča, i kraj nje velik kamenit krst.

Популарне зоолошке расправе.

II.

Cicade и биљни ушенци = Hemiptera-Homoptera.

(Равнокрилни полукрилци).

Приопћио **Виктор Апфелбек.**

Врсте II. одјелења Hemiptera или полукрилаца, Cicade и биљни ушенци, разликују се од I. одјелења, стјеница, да су

---

[1]) Objavio dr. Truhelka u „Glasniku zem. muzeja“ 1891., str. 381. i u ovom svesku, str. 24.

предња и стражња крила од равне консистенције и да у миру вазда прилеже у облику крова.

II. одјелење полукрилаца дијели се опет на 3 веће групе: *a)* Cicade или цврчке, Cicadina, *b)* биљне ушенце, Phytophthires, *c)* парасите.

Приједмет ове расправе биће само Cicade и биљни ушенци; парасите и то из реда кљунаша, Rhynchota и из реда звакача, Gymnognatha, описаћу у слиједећем чланку.

a) Cicade или цврчци, Cicadini.

Ови живе, као и њихове ларве, искључиво на биљкама, којима сисају сок. Досад је познато око 3000 врста, од којих већи дио живи у тропама, које се од оних врста, које живе у умјереном појасу, одликују својом величином, красотом боје и необичним обликом.

1. род: *Stridulantia,* цврчак.

Глава нормална, тицала на челу савијена. Троме, страшљиве животиње, које се само на подневној врућини више крећу. Својим рилцем буше младе огранке дрвећа и сисају из њих сок. Сок истиче још и послије убода, суши се на ваздуху и даје на некојим биљкама, на пр. на црном јасену (Fraxinus ornus) т. зв. ману.[1]) Мужјаци овога рода разликују се од онијех других родова тијем, што на доњој страни између прсију и задњице носе посебно пјевало или цврчало, с којим могу да производе веома гласне, далеко чујне цврчаве гласове. У женке је ова справа кржљава; оне не цврче. Стари Грци цијенили су цврчке као пјеваче, држали их с тога у кафезима и славили у причама и пјесмама. Тако су се два глазбена умјетника Еуношус и Аристон надметали у свирци. У томе надметању пуче првом жица на харфи; у тај мах слети један цврчак на његову харфу, сједе на мјесто препукле жице и својим пјевањем поможе Еуношусу да побједи свога такмаца. С тога је у Грка важио цврчак сједећи на харфи као симбол музике. Анакреон је цврчку посветио своју 43. оду. Ксенархос хвали само мужјаке цврчака, велећи: „За срећне сматрам цикаде, јер имају — нијеме жене“. Омир упоређује најбоље говорнике са цврчцима. По Аристотелу Грци су и јели цикаде и њихове ларве; вели да најбоље пријају прије него што им

Сл. 1. *a.* Цврчак, потпуно израштен. *Cicada (Tettigia) orni.* (1/1)

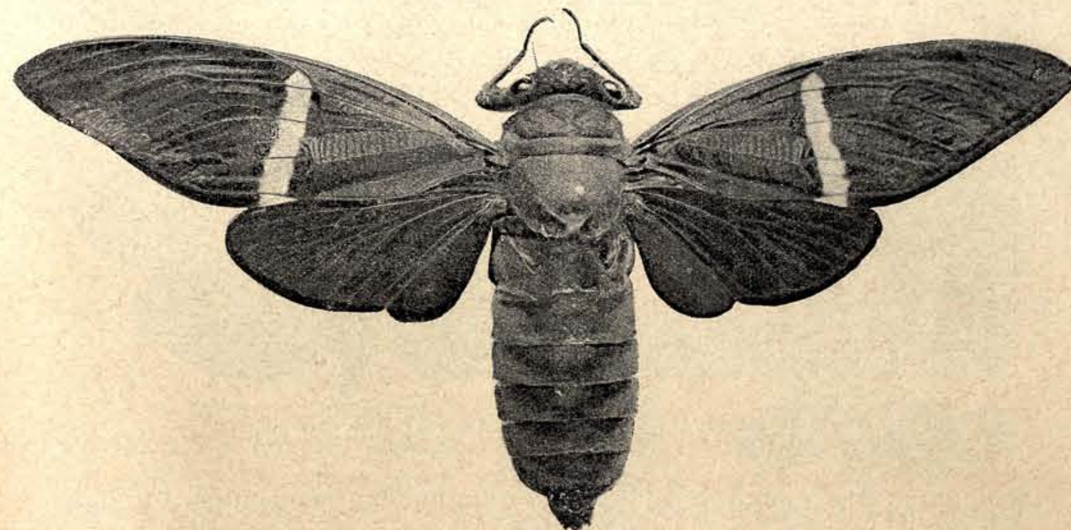

Сл. 1. *b.* Ларва овог цврчка. *(Cicada [Tettigia] orni).* (1/1)

1) Данашња мана у трговини производи се умјетно хоризонталним засјецима у кору.

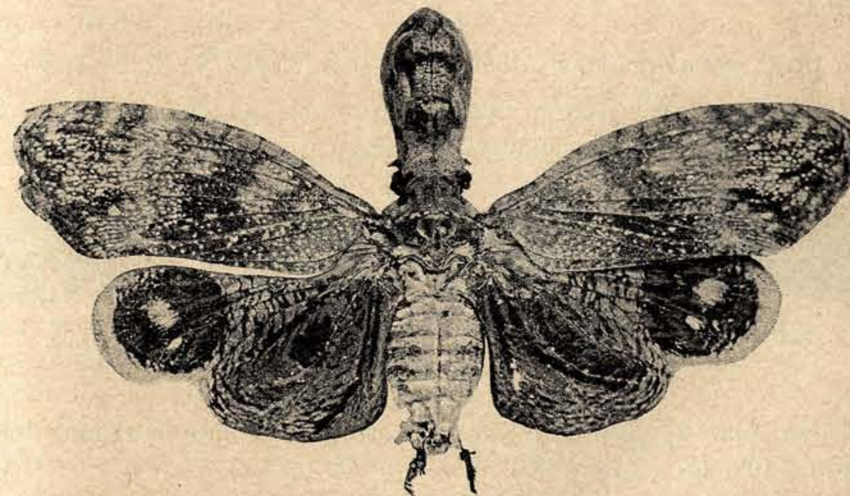
пукне чаура; мужјаци пријају боље испрва, а женке послије кад су пуне јајашаца.

Вријеме учаурења цврчака веома је дуго и код једне врсте (Cicada septemdecim L.) траје чак 17 година. Од цврчака познато

Слика 2. Кадифли-црн цврчак. *Cicada (Tosena) melanoptera.* (1/1)

је око 500 врста, но ове већим дијелом припадају тропама. У сјеверној Јевропи и Азији находи се само изузетно C. montana. У средњој Јевропи C. haematodes, plebeja и atra (concinna); у

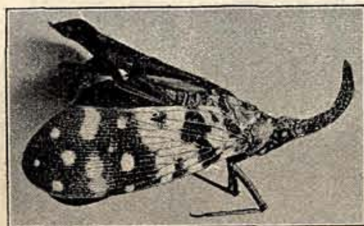

Слика 3. Цврчак фењерџија. *Fulgora laternaria.* (1/1)

јужној Јевропи је на дому цврчак C. (Tettigia) orni (*слика 1.*); овај се често налази и у Херцеговини на јасену и орахову дрвету. Од тропских врста имаде у земаљском музеју међу осталим C. (Tosena) melanoptera (*слика 2.*) кадифли-црн су двије бијеле траке, горња крила сјаје зелено.

2. род. *Fulgorina*, свијетли цврчци.

Чело је до зачудних облика претјерано. Тицала испод очију увијена. То су велике, у бојама красне, скоро искључиво тропске врсте. Назив „свијетли" управо је погрешан. Многе врсте излучују између колутова задњице неко снијежно-бијело, воштано твориво, које превлачи тијело, или, гдје је већа множина тога творива, чини у кончаним бичевима сличан перчин као у лисних

Слика 4 *a*. Рожнати цврчак. *Poeciloptera spec.* (1/1)

Слика 4 *b*. Рожнати цврчак. *Poeciloptera spec.* (1/1)

ушенаца. Амо спада међу осталим суринамски фењерџија, Fulgora laternaria (*слика 3.*), с великим као мјехур испупченим челом, и један Poeciloptera spec. из Хондураса (*слика 4.*) са рожнато испупченим челом; потоњи с лијепим кадифли-црним, бијело пјегавим горњим крилима и плаветним, на рубу црним доњим крилима. Обадва су снимљена по примјерцима, што се у земаљском музеју находе.

3. род: *Membracina*, грбави цврчци (*слике 5., 6., 7.* и *8.*).

Вратни колут имаде особите грбаве, рожнате израштаје. Ови зарезници могу да скачу. Такођер су махом тропске врсте.

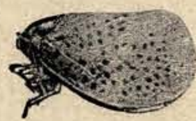
Слика 5.

Слика 6.

Слика 7.

Слика 8.

Грбави цврчци. *Membracina*. (1/1)

Земаљски музеј имаде међу осталим са свијем зачудну врсту Cyphonis ornata. (*Слика 9.*)

4. род: *Cicadellina*, мали цврчци.

Малешне, махом незнатне, врло живахне врсте, које веома могу да скачу; често се находе на свакаквој шикари, биљу и цвијећу, на ливадама и т. д.

Амо спадају познате пјенуше, Aphrophora, чије се ларве на биљкама опколе густом, слинавом пјеном, која као мјехурићи

излази из задњице („кукавичја пјена"). Aphrophora spumaria L., A. salicis F. (lacrimans Ev.) и др.; потоњи често. Врло често на Salix- врстама (врбама), којима понекад све гране покривају. Највећа средњо-јевропска врста, која живи на храстовима и буквама, то је ушни цврчак, Ledra aurita L. (*слика 10.*), зеленосив, 14 *мм* дуг, вратни колут има на свакој страни по један ушнато испупчен наставак. Даље: крваво-пјегави чеони-цврчак. Cercopis sanquinolenta, црн са као крв црвенијем пјегама.

b) Биљни ушенци, Phytophthires.

Малешни, мекани, мало консистентни, слабашни полукрилци.

Махом живе на биљкама, сисајући своју храну из најразнијих дијелова биљака; живе које појединце на њима, које у колонијама, сједећи на густо по њима. Многи произведу својим убодима зачудне мицине и деформације на убоденим мјестима, неки могу сувише знатно да уназаде растење биљака, чак и да је униште, као на пр. ушенац винове лозе. Понеки, као на пр. мајушне лисне бухе „Psyllodes" (ваља их разликовати од оних земних или лисних буха „Halticides" из реда зарезника, које имају усне справе за грижење и тврдо покриље) могу изванредно да скачу.

Слика 9. Тропски грбави цврчак. *Cyphonis ornata.* (1/1)

Слика 10. Ушни цврчак. *Ledra aurita.* (1/1)

Дијеле се на двије групе:

1. Прави црвци, *Coccina.*

Амо спада кермес-црвац, Lecanium ilicis. Живи на шикарастом храсту, Quercus coccifera у јужној Јевропи, особито у грчком Архипелу. Концем маја, пошто су женке достигле врхунац својега растења у величини грашка и већ легле јаја, те као мртве љуске леже над њима, онда их сабирају чобани, дјеца и жене, који нарочито поради тога пусте да им нокти дуго израсту, те долазе као кермес-зрна (Alkermes) као бојило у трговину. Нарочито се употребљавају о Васкрсу за бојење црвених јаја, а и за бојење хранива као невино бојило. Ко је вјешт у томе, сабере на дан до двије фунте. Најчувенији је од овијех црваца Coccus cacti, који изворно живи у Мексику на широком чкаљу (Opuntia coccinellifera) ондје Nopal званом. Из Мексика пресађен је на нека острва у зап. Индији па у Алжир и јужну Јевропу. Од 1526. год. је женка овог зарезника кано драгоцјено бојило знатан извозни артикул за Мексико. Док је Мексико још само производило овај артикул, извожено је на годину 900.000 фунти за близу 7½ милијуна холандских форината у Јевропу а Ал.

Хумболт напомиње још из времена, кад је он боравио у јужној
Америци извоз од 32.000 ароба у вриједности од пô милијуна
фунти штерлинга. Буше (Bouché) је одгојио овог правог црвца
у двадесетим годинама овога вијека у Берлину а постигао је
4 кота уз трајну топлоту од 16—20° R. За развитак једнога
кота требало је шест недјеља. Још прије увађања америчког
црвца познавао се у Јевропи мање вриједни пољски црвац
т. зв. Јованска крв, Porphyrophora polonica, који се око Јован-
дана сабирао (отуда му и име). Живи на коријењу неких опште
распрострањених биљака (Seleranthus, Herniaria и Parietaria).
Источно-индијски црвац-лаковац, Coccus lacca, даје из својега
тијела црвени лак а као излучење из своје коже разне облике
производа, који под именом Stocklack, Schellack и Gummilack
долазе у трговину.

2. Лисни и корни ушенци, *Aphidina.*

Свиколики живе од биљних сокова, које обично усишу на
извјесним биљним врстама и дијеловима, као листовима, гранама,
коријену, пошто својим убодима махом произведу на биљкама
бабушке, мјехуре и т. д. Множе се на са свијем чудноват
начин, двоструко: у јесен нормално (оплођењем) а у љето
партеногенетички (без оплођења). У јесен налазимо нормално
развијене мужјаке и женке. Послије парења носе женке јаја,
која презиме. Индивидује, што се на прољеће из њих развију,
налик су на женке, али нема у њих Receptaculum seminis. Без
претходног опхођења образују се у њима ембриони, који чим
се роде, такођер опет спонтано узимају нове клице те рађају
даље. Тако пониче генерација за генерацијом овијех кожуравих
клица (Keimbälge), око 9 пута у једном љету, док се најпослије
у јесен опет не појаве покрај нормалних женака и мужјаци за опло-
ђење. Неколике врсте рода Chermes чисто су партеногенетичке.
Од овијех животиња одиста је погубан дотичнијем биљкама само
амо припадајући ушенац на виновој лози, Phylloxera vastatrix
Planchon. Овај биљни ушенац, који искључиво живи на лози,
односно на њезином коријену, познат је од год. 1853., а амерички
државни ентомолог Asa Fitch назвао га је Pemphigus vitifolii.
Год. 1863. нашао је славни ентомолог Westwood ову животињу у
инглеским биљним гојилиштима, мислио је да је нешто ново и
назвао ју Peritymbia vitisana. Год. 1868. описао је Planchon ову
животињу као Phylloxera vastatrix. Правилно име јој је по приори-
тетном закону оно, које је Fitch поставио (Pemphigus vitifolii).
Изван сваке сумње је утврђено, да је лозни ушенац, као и
колорадо-кромпирни зарезник (Leptinotarsa decemlineata), из Аме-
рике пренесен у Јевропу.

Осим лозиног ушенца и на храсту живећег храстовог
корног ушенца (Phylloxera quercus) ваља ми споменути: јовин

ушенац, Chermes laricis и јелов ушенац Ch. abietis; први се распло-ђује на иглицама јове партеногенетички без да праве бабушке, други на базису јелиних пупољака, гдје се послије у првом про-љећу развија т. зв. „мајска клица“, у којој живи ушенац и полаже темељ љепушној бабушци, у којој се његови потомци развијају.

Од правих лисних ушенаца, који само на листовима живе, Aphidina у строжијем смислу, род Aphis, познато је само у Јевропи 350 врста, који живе на свакаквом дрвећу, грмљу и биљкама. Карактеристично је за род Aphis, што на полеђици 6. сегмента имају са стране узвис подигнуте прирепке, т. зв. сочне цијевчице (медене трубе), из којих цури слатка течност, те их с тога лижу мрави, али иначе не тичу у њих. Ја сам у позној јесени и у зиму често налазио врсте Aphis-а у мрављим колонијама (особито међу врстама мрави, што на дрвима живе) и то живе и са свијем читаве. Изгледа, да мрави прије зимске студени увлаче биљне ушенце у своје зимње станове, па с њима презиме и као паразити живе на њима у зиму при благом времену, кад сами нијесу замрзнути.

Мрави траже просто из лакомости оне биљке и грмље, на којима живе врсте Aphis-а, јер ови ушенци излучују на те биљке много љепива, слатка сока, са чега листови изгледају као да су фирнисом превучени (медљика, медена роса). Али мрави ни овдје не кидишу ушенцима, већ јагме само за оном медљиком, која из њих цури. Најзад ваља још споменути: крвног ушенца, Schizoneura lanigera, опасног непријатеља јабука; читаве колоније тог ушенца исисају кору и бјелику младог дрвећа и проузрокују болесна мјеста на њима; даље ушенца на тополама (ушенац-кесичар, Pemphigus bursarius), који живе у опће познатим нешто увијеним чворовима петељака тополина лишћа, што се у позном љету отварају у дугуљастој пукотини, да кроз њу испусти своје крилате житеље.

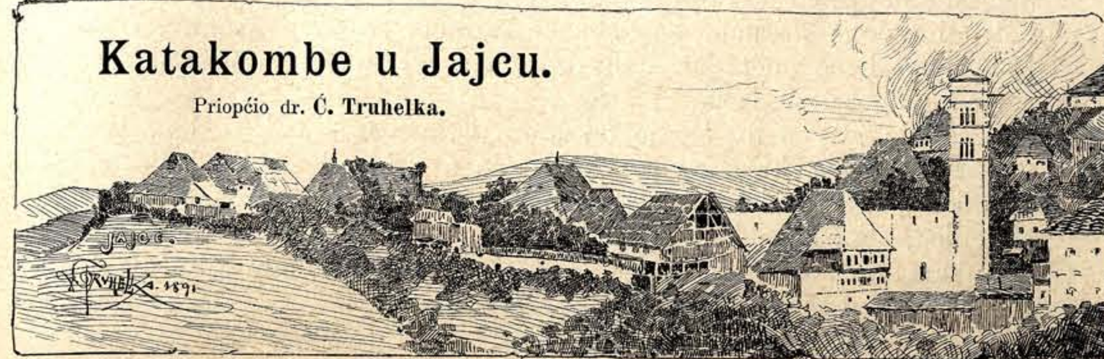
Бос.-херц. зем. музеј имаде до сада ове врсте цикада:

Име	Примјерака	Име	Примјерака
1. *Tettigia orni* L.	10	16. *Dictyophora europaea* L.	10
2. *Cicada plebeja* Scop.	5	17. *Caloscelis Bonelli* Ltr.	4
3. *Tibicina haematodes* Scop. . .	12	18. *Peltonotellus quadrivittatus* F. .	2
4. *Cicadatra atra* Ol.	6	19. *Mycterodes nasutus* H. S. . . .	10
5. *Cicadetta tibialis* Pz.	8	20. *Issus dilatatus* Ol.	4
6. „ *argentata* Ol.	6	21. „ *coleoptratus* Fab.	6
7. „ *montana* Scop. . . .	2	22. *Hysteropterum grylloides* Fab.	6
8. *Phantia subquadrata* Friv. . .	4	23. „ *immaculatum* F.	6
9. *Helicoptera marginicollis* Scop.	2	24. *Hysteropterum corniculatum*	
10. *Cixius pilosus* Ol.	4	Puton nov. spec. (у Билеку)	2
11. „ *cunicularius* L.	2	25. *Asiraca clavicornis* Fb.	12
12. *Hyalesthes obsoletus* Sig. . . .	6	26. *Chloriona unicolor* H. S.	2
13. *Oliarus melanochaetus* F. . . .	2	27. *Eurysa lineata* P.	2
14. *Oliarus Panzeri* Löw.	8	28. *Conomelus limbatus* Fab. . . .	2
15. *Dictyophora multireticulata* M. R.	2	29. *Delphax sordidula* Sahl. . . .	2

	Име	Примјерака
30.	*Delphax Bohemanni* Stål	2
31.	*Dicranotropis hamata* Bh.	7
32.	*Stiroma Pteridis* Am.	9
33.	*Tettigometra virescens* Pz.	2
34.	„ *lepida* Fieb.	4
35.	*Tettigometra impressopunctata* Df.	6
36.	*Tettigometra obliqua* Pz.	4
37.	*Tricephora arcuata* Fieb.	4
38.	„ *vulnerata* Gm.	5
39.	„ *mactata* Germ.	6
40.	*Lepyronia coleoptrata* L.	8
41.	*Alphrophora Salicis* Dg.	6
42.	„ *Alni* Fall.	18
43.	*Ptyelus lineatus* L.	4
44.	„ *campestris* Fall.	6
45.	„ *spumarius* L.	10
46.	*Centrotus cornutus* L.	12
47.	*Gargara Genistae* Fb.	6
48.	*Ulopa trivia* Germ.	6
49.	*Megophthalmus scanicus* Fall.	6
50.	*Ledra aurita* L.	10
51.	*Idiocerus scurra* Gm.	4
52.	„ *notatus* Fab.	4
53.	„ *tibiatis* Fieb.	2
54.	„ *taeniops* F.	3
55.	„ *aurulentus* Kb.	4
56.	„ *ustulatus* M. R.	4
57.	„ *populi* L.	2
58.	*Macropsis Lanio* L.	6
59.	*Bythoscopus Alni* Schk.	6
60.	„ *flavicollis* L.	12
61.	*Pediopsis cerea* Germ.	2
62.	„ *virescens* Fab.	6
63.	„ *nassata* Gm.	7
64.	„ *nana* H. S.	6
65.	*Agallia dimorpha* Löw.	4
66.	„ *venosa* Fall.	20
67.	*Tettigonia viridis* L.	3
68.	*Euacanthus interruptus* L.	10
69.	„ *acuminatus* Fb.	4
70.	*Penthimia atra* Fab.	8
71.	*Errhamenellus brachypterus* F.	4
72.	*Eupelix producta* Gm.	4
73.	„ *spathulata* Gm.	2
74.	*Acocephalus striatus* Fb.	10
75.	„ *bifasciatus* L.	5
76.	„ *albifrons* L.	8
77.	„ *histrionicus* Fab.	5
78.	*Anoterostemma Henschii* Löw.	2
79.	*Fieberiella Flori* Stål	6

	Име	Примјерака
80.	*Selenocephalus obsoletus* Gm.	6
81.	*Stegelytra Bolivari* Sig.	1
82.	*Paramesus nervosus* Fall.	5
83.	*Gnathodus punctatus* Thb.	6
84.	*Cicadula sexnotata* Fall.	6
85.	„ *punctifrons* Fall.	4
86.	*Grypotes staurus* Fieb.	2
87.	„ *illyricus* Kb.	2
88.	*Doratura stylata* Bot.	8
89.	*Graphocraerus ventralis* Fall.	4
90.	*Phlepsius intricatus* H. S.	4
91.	*Thamnotettix fenestratus* H. S.	5
92.	„ *lineatus* Fab.	2
93.	„ *fuscovenosus* Ferr.	4
94.	„ *attenuatus* Gm.	6
95.	„ *abietinus* Fall.	3
96.	„ *vitripennis* Flor.	4
97.	*Athysomus stactogala* Am.	2
98.	„ *interstitialis* G.	10
99.	„ *striola* Fall.	2
100.	„ *obscurellus* Kb.	5
101.	„ *subfusculus* Fall.	6
102.	„ *erythrostictus* Leth.	6
103.	„ *plebejus* Zett.	10
104.	„ *obsoletus* Kb.	4
105.	„ *prasinus* Fall.	2
106.	*Goniagnathus brevis* H. S.	6
107.	*Jassus atomarius* Gm.	2
108.	„ *mixtus* Fab.	2
109.	„ *modestus* Zett.	4
110.	*Platymetopius guttatus* F.	2
111.	„ *filigranus* Leth.	2
112.	„ *undatus* Dg.	4
113.	*Deltocephalus formosus* B.	4
114.	„ *socialis* Fbr.	4
115.	„ *pulicaris*	1
116.	„ *multinotatus* B.	5
117.	„ *flori* Fieb.	20
118.	„ *striatus* L.	10
119.	„ *collinus* Db.	2
120.	„ *striifrons* Kb.	4
121.	*Alebra albostriella* F.	2
122.	*Dicraneura citrinella* Z.	2
123.	*Chlorita flavescens* Fb.	4
124.	*Kybos smaragdulus* F.	4
125.	*Eupteryx aurata* L.	4
126.	*Typhlocyba quercus* Fb.	6
127.	*Zygina scuttellaris* H. S.	4
128.	„ *parvula* Bh.	6
129.	„ *Tiliae* Gff.	6
130.	*Notus aureola* F.	3

Осим ових врста има музеј још неки број тропских врста.

Katakombe u Jajcu.

Priopćio dr. Ć. Truhelka.

Nedaleko od tornja Sv. Luke a tik drevne kule jajačke otvorio se u samoj stijeni ulaz u jednu od najzanimljivijih gragjevina bosanskih.

Kada sigješ niz dvije tri stepenice, otvara ti se put na mala gvozdena vrata u tijesno predvorje podzemnoga hrama, a na druga vrata ući ćeš u samu zgradu. Cijeli hram istesan je golemom mukom iz žive stijene. Običaj prozvao je tu zgradu katakombama[1]), a i mi ćemo taj naziv prisvojiti, makar da se s katakombama samo u tome slaže — što su i ove iz stijene istesane. Skoro sve poznate katakombe Rima, Napulja i t. d. tek su mreža tijesnih, zamršenih, razgranjenih, katkada i na duljinu od više kilometara raširenih hodnika, koji se samo mjestimice prošire u pomanje odaje, dok nam katakomba u Jajcu predstavlja cijelu jedinstvenu arhitektoničku zgradu — hram, sa svim sastavinama, te u tome nalići na stare indijske hramove, koji su dakako mnogo gorostasnije istesani iz žive stijene.

Zanimljivo je kod te zgrade, u koju se jamačno silno muke i rada potrošilo, da joj u starim povjesnim spomenicima nema nigdje traga ni spomena, a tradicija o postanju te gorostasne gradnje posve se vremenom izgubila. Potonji pisci, koji spominju taj spomenik, ne umiju da mu ustanove početak, a i dosele još se nitko nije našao, koji bi ga potanko opisao.

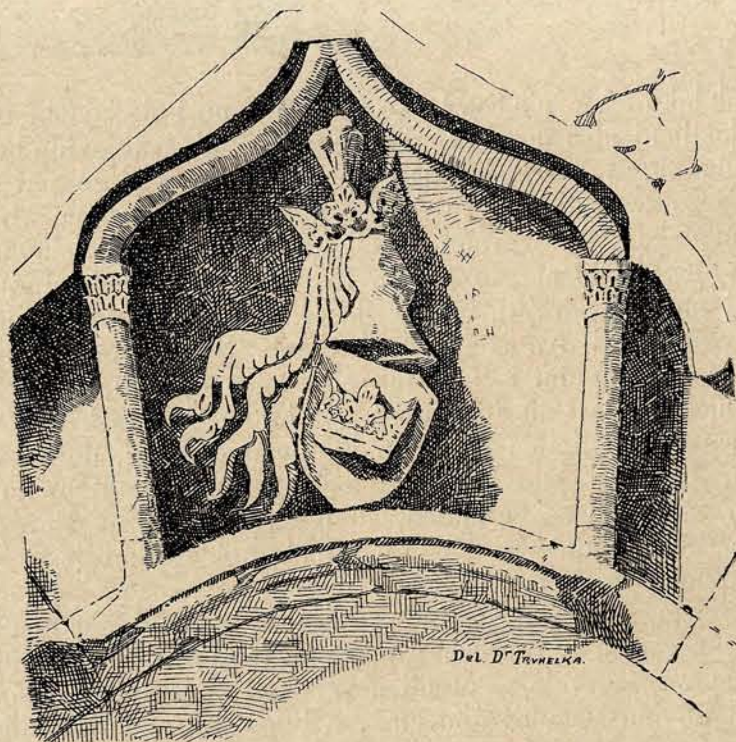
Dr. Hörnes (Alterthümer der Hercegovina II.) katakombe samo u nekoliko riječi opisuje a svom opisu dodaje dvije vrlo naivne sličice, koje sve drugo prikazuju, samo ne katakombe, a i Asboth (Bosnien und die Hercegovina) zadovoljio se time, što im je nekoliko redaka namijenio, te ih opet Hörnesovim slikama ilustrovao. Ni jedan ni drugi, a ni prijašnji pisci ne umiju o njima ništa da iznesu, do romantičnih priča. Asbot još je u svojem djelu donio i sliku grba, što je usječen nad jednim sada zazidanim vratima u jajačkom gradu. Ovaj grb prikazuje nam *slika 1.*

Razgledamo li potanko ovu gradnju, opet ne ćemo naći pouzdanih podataka, da je pripišemo ovoj ili onoj umjetničkoj epohi, pa da

[1]) Narod upotrebljava tursku riječ „halvat" = soba.

joj vrijeme postanja bar približno odredimo. Najveća neprilika biće nam u tom poslu ta, što nigdje nema traga gragjevnim ornamentima i drugim potankostima, kao što su kapiteli, stupovi, profili i t. d. Osvrnemo li se opet na samu osnovu i pojedine joj dijelove, naći ćemo mnogo nesuglasja.

Jedno je već to, što je taj hram istesan u stijeni, te time sjeća na prva stoljeća kršćanstva, gdje se je ovo i pod zemlju krilo, da se ukloni progonstvima. Cijela osnova zgrade, njena razdioba, a osobito činjenica, da se pod njom nalazi još druga manja — kripta — ponukala bi nas opet, da je pripišemo romanskomu stilu, dakle

Slika 1. Grb nad vratima u jajačkome gradu.

početku srednjega vijeka, ali ćemo opet u svodovlju naći oblika čisto gotskih, koji jamačno tek pod kraj srednjeg vijeka ugjoše u običaj.

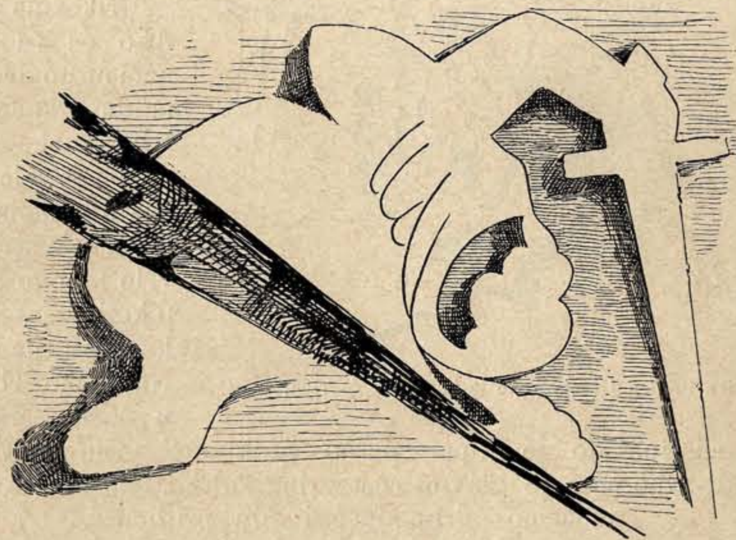
U ostalom ti gotski oblici — u šiljak svedeni svodovi, — u ovom nam slučaju ne bi ni bili pouzdanim pomagalom s razloga, što oblik šiljatog luka nije noviji, već vrlo star, pače stariji od obloga, jer ga nalazimo već na starim babilonskim gragjevinama a i u promijenjenom obliku u Mikeni. Samo konstrukcija toga šiljatoga luka, kako je nalazimo na gotskim gragjevnim spomenicima, izum je i značajno obilježje tog stila, a u našem slučaju ne možemo oblik i konstrukciju ni razdvojiti. O potonjoj ne može biti ni govora, jer svodovlje nije zidano, u njemu nije naslagan pravilnim redom kamen na kamenu, već je sve istesano iz jedne goleme stijene.

Mene bi ipak pravilnost tih lukova i svjesna im primjena prinukala na mnijenje, da se taj oblik osniva na oduljoj gragjevnoj tradiciji.

Ta neizvjesnost i nestašica svakog pismenog spomenika bijaše razlogom, da se do sada niko nije usudio da izvjesno sudi o postanju te zgrade, a i ja sâm, makar da sam češće imao prilike potanko razgledati je, nijesam do nedavno znao, što da o tome sudim.

U predvorju, tik do ulaza u sam hram nalazi se doduše s lijeve i desne strane vrata u stijeni nešto poduboko uklesano, ali niko nije razabrao, što je to. Nagagjalo se ovo i ono, ali sve neizvjesno.

Zimus imao sam opet prilike da razgledam katakombe, a gospodin mi predstojnik Windakiewicz reče, da misli, da je u onim klesarijama s desne strane vrata ugledao mač. Pogjosmo zajedno

Slika 2. Grb Hrvoje.

onamo, te se uvjerih, da je tome tako, ali da to nije sve, već da je još više toga zalijepljeno krečom, koji se vremenom nadimio, te pocrnio kao i sama stijena. Bijaše nam sada prva briga, da se taj kreč skine i domala je posao u toliko uspio, da smo razabrali cijelu tek u crtežima na duboko urezanu kompoziciju.

Tik do vrata stajao čovjek, noge mu utonule u zemlju. U desnici mu koplje, a u ljevici balčak golemoga mača. Do njega na lijevo bijaše heraldička slika. Golema kaciga (šljem) po obliku iz konca XIV. i prve polovine XV. vijeka, na tjemenu joj štit, sa koga se spuštaše niz zatiok kacige odjeća (Wappenmantel) a po vrh štita nalazi se ruka, držeći golemi mač.

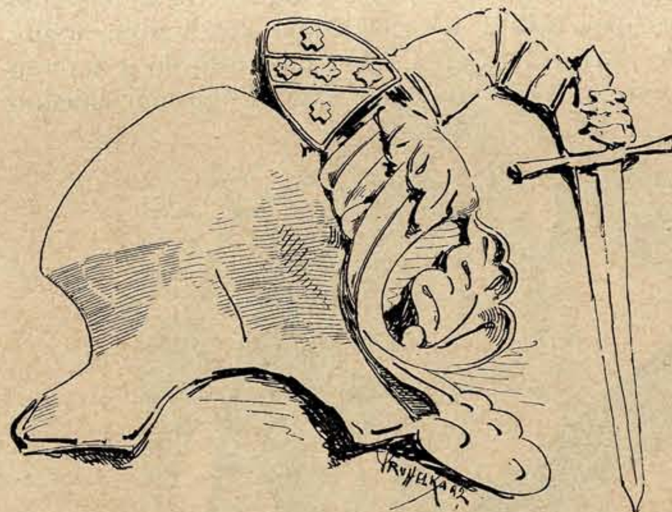
Kroz cijelu tu kompoziciju prodrla je stanac poširoka pukotina, koja bijaše, kako po nekim ostancima razabrasmo, zazidana kamenom i krečom.

Taj grb — drugo to nije — bijaše klesar tek započeo. Označio je tek konture (crteže), pa je stao prije nego li ga plastično izradi, dubiti dno, a u tome morao je posao prekinuti.

Priložene *slike 2.* i *3.* prikazuju nam grb, kako ga je kipareva ruka nedovršena ostavila, i kako je po svoj prilici imao izgledati dovršen.

Nastaje sada pitanje, čiji je to grb.

Jedini velikaš, koji je u bosanskoj povijesti imao veliku riječ i koji je na grbu nosio ruku s mačem, bijaše veliki vojvoda bosanski a herceg spljetski, Hrvoja.

Slika 3. Grb Hrvoje kako je imao biti dovršen.

Njegov grb, — kako ga nalazimo na njegovim novcima — prikazuje *sličica 4.* Ako će tu čitatelj naći nešto drugi red, naime kacigu na štitu, neka mu to ne smeta, jer ćemo baš u vrijeme, kada je Hrvoja živio, naći vrlo mnogo grbova, u kojima je štit poviš kacige namješten. Na našem grbu nema u štitu heraldičkih znakova za to, što je kipar posao prekinuo, prije nego je to označio, ali gdje nam je glavna čest grba, ruka s mačem tako jasna, možemo mirne duše i onu pruticu sa tri ljiljana, a gore i dolje krst, smjestiti u štit.

Slika 4. Grb Hrvoje na novcima.

U ostalom i tome nagjosmo s desne strane vrata dopunjak. Tu je isto tako započeo kipar da iskleše drugu kompoziciju — jamačno ženu, kako drži u ruci ljevici ljiljan, drugi Hrvojin simbol (*slika 5.*).

Taj grb razbistrio je pitanje o postanju katakomba, a po njemu doznajemo, da im je utemeljitelj bio Hrvoja. Iz povijesti znamo, da je župa Doljni kraj, a u toj je i okolica Jajca, pripadala Hrvoji, koji se već u godini 1404. nazivlje vojvodom Doljnih krâj[1]) a kada se je s bosanskim kraljem Ostojom zavadio, te pristao uz ugarskog kralja Sigismunda, potvrdio mu je i ovaj 1411. posjed te župe.[2])

[1]) Pucić: Spom. Dubr. arkive str. 54. Listina je od 27. maja 1404.
[2]) Klaić: Povjest Bosne str. 311.

Te iste godine bijaše Hrvoja sam u Jajcu, valjda da se združi s ugarskom vojskom, koja je pošla dolinom Bosne protiv Ostoje. 27. aprila 1411. izdao je Hrvoja u Jajcu onu listinu, kojom nalaže svojim Splićanima, da se odmetnu od Ostoje[1]), a 2. marta 1412. izdao je u Jajcu drugu listinu, kojom dariva kraljici Katarini kuću, koju je dobio od dubrovačkog vijeća[2]). Te dvije listine svjedoče nam, da je Hrvoja godinu dana boravio u Jajcu, a u to vrijeme može se staviti postanje tih katakomba.

Ovdje mi valja još samo spomenuti učenu tradiciju, koja veli, da je Hrvoja uopće sazidao cijeli grad Jajce, a ako ta tradicija do sada nije imala nikake pouzdane podloge, sada joj se tek prvi trag našao u onom grbu u katakombama.

Prije nego što ću opisati same katakombe, nešto mi je napomenuti.

Ja sumnjam, da bi Hrvoja, koji je u Spljetu ostavio toliko umjetnih zgrada, htio da u katakombama stvori nešto originalno. Ta starokršćanska ideja ne bi bila na mjestu u ono vrijeme, kada se već kultura renesanse počela pomiljati i u dalmatinskom primorju. Sva je prilika, da je tu nekoć bila naravna pećina, koju pretvoriše u crkvicu. Hrvoja došavši u Jajce, naumio je možda da je proširi i umjetnije izradi, pa tako je dobila ta zgrada oblik, koji danas nagjosmo.

Slika 5. Lik žene sa liljanom.

Koja je svrha tome hramu bila, o tome ne može biti sumnje: one bilo gotove, bilo započete rake u stijeni, a prije svega kripta pod samom crkvom jasno nam svjedoče, da je to imala biti grobnica — možda ju je Hrvoja načinio za se i za svoju porodicu.

Tradicija priča, da je to grobnica bosanskih kraljeva, no mi znamo da nijedan od potonjih osim pošljednjega, nije u Jajcu umr'o. Ostoja bijaše krvni neprijatelj Hrvojin, pa ni mrtav ne bi legao pod njegovu zgradu. Kralj Toma poginuo je s ubojničke ruke na Bilajskom polju, a Stefanu Tomaševiću nije sudbina ni kršćanski grob dosudila, već je poginuo kao sužanj turski.

U ostalom crkva nije dovršena, a ako je ičemu služila, možda da je tu u blizini crkve svetoga Luke bilo sahranjeno tijelo toga evangjelista, koje je amo preneseno iz Srbije.

[1]) Lucius: De regno Croatie, Slavonie et Dalmatie pag. 391.
[2]) Pucić: O. c. pag. 175—176.

O sudbini toga hrama u potonje vrijeme ne bih umio ništa pouzdano reći. Stari mi ljudi u Jajcu kazivahu, da ovdje bijahu tamnice, te je u njima mnogo uznika stenjalo a mrka im noć kosti sisala. Za Omer-pašine vojne sakriše se ondje žene i djeca iz Jajca pred ratnom olujom, a kad je god. 1878. ušla austro-ugarska vojska u grad, pretvori neki Muhamedanac katakombe u podrum, gdje je pivo točio. Tek u novije doba svrnula se pažnja na taj vrijedni spomenik, koji je sada pročišćen i uregjen jedan od najzanimljivijih gragjevnih spomenika, što će ih stranac ugledati u Bosni.

Tom prilikom valja mi spomenuti neke slične gragjevine, istesane iz stijene u našim krajevima. Jedno je ćelija kod Rataja, priopćena ukratko u Glasniku[1]), a drugo crkva manastira Zavale u Popovu polju.

Ćelija tako je maljušna izbica, da se o jajačke katakombe ni mjeriti ne može, ali zanimljivo je, da se i ondje nad apsidom nalazi slični gotski čemer kao i u Jajcu. Crkvica u Zavali[2]) tek je uz stijenu prizidana. Samo oltar stoji pod njom, koja ga je kao streha donekle nadvisila, a ostali su zidovi prizidani.

Ta crkvica nije jedina, koja se sazidala na mjestu već od prirode donekle zaštićenom, a ja se sjećam, da sam u Dobrunju našao taku stijenu, a pod strehom urezano nekoliko krstova i hrišćanskih simbola. Moguće je, da se je tu u davno vrijeme, prije nego što se nedaleko sazidala crkva, služila služba pod vedrim nebom i pod onom strmom kršnom stijenom.

*
* *

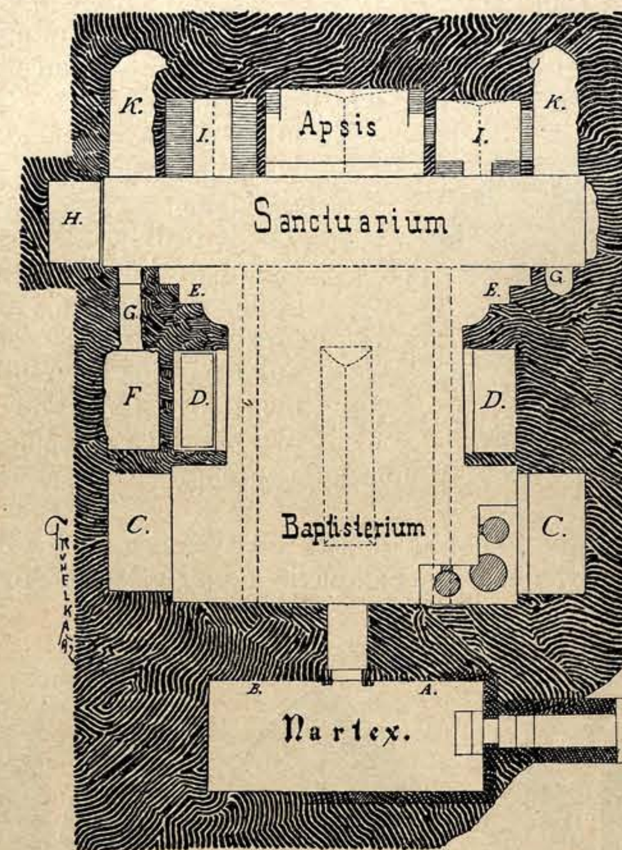
Opis crkve. Crkva razdijeljena je posve pravilno kao sve starije crkve romanskoga sloga. Glavne su joj sastavine (vidi osnovu i prorez, *slika 6.* i *7.*): nartex (predvorje), baptisterij sa krstionicama, sama crkva, kojom se upoprečio sanktuarij ili prezbiterij na oblik krsta i oltar.

Nartex je uska prostorija, 2·18 *m* širine, 5·50 *m* duljine, svedena gore na badnjasti čemer (Tonnengewölbe) bez ikaka arhitektonskoga uresa. Samo s lijeve i desne strane crkvenih vrata uklesani su opisani grbovi. Ta prostorija nije sva iz žive stijene istesana već je sa dvije strane, gdje je trebalo, ozidana kamenom.

Na tijesna i niska, na čemer svedena vrata, koja se nalaze nasred debela zida, ulazilo se u crkvu. Prvi joj dio proširio se s lijeva i desna te se s obje strane završuje u dvije panjege (*C*, Nischen), gore svedene.

U desnom uglu istesana je od kamena klupa, a u njoj urezane su tri okrugle jame, gdje bijahu nekoć smještene posude sa svetom vodom.

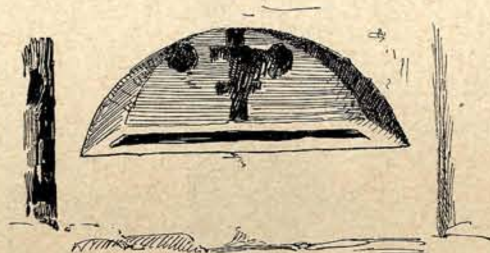
[1]) God. 1889. svezak II.
[2]) Sravni Glasnik god. 1890., knjiga II., str. 130. i d.

Slika 6. i 7. Osnova i prorez katakombâ u Jajcu.

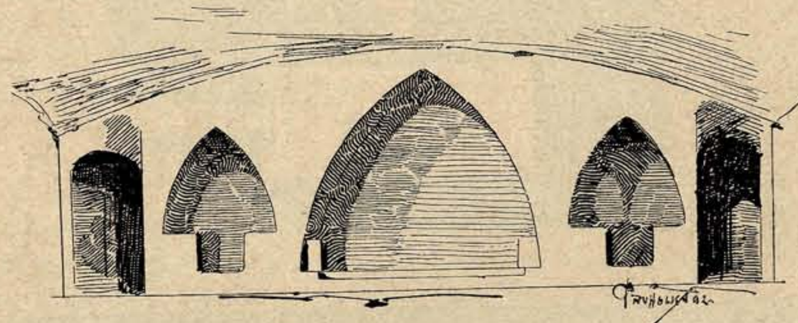
Taj baptisterij širok je 7·50 *m*, odnosno 9·50 *m*, a dug 2·05 *m*. Glavni dio crkve, koji slijedi za baptisterijem, uži je i razmjerno kratak (2·80 × 4·60 *m*). S lijeve i desne mu strane isklesan je u stijeni obli niski čemer, oko 1·20 *m* dubok, u dnu te udubine urezan je u zid dvostruki krst, s obje mu strane mjesec i sunce. Taj čemer pokriva jedno 2 *m* duboku raku (*D*). Lijeva raka (*slika 8.*) iskopana je sasvim a desna je tek započeta i jedva 10 *cm* pod patos iskopana.

Slika 8. Panjega *D*. na lijevoj strani katakomba.

Te dvije rake zapremaju cijelu dužinu pobočnih zidova same crkve, koja se prema prezbiteriju znatno raširuje. Oba pobočna zida završuju se tu u niz pilova (*E*), koji se prema prezbiteriju razmiču. Prezbiterij uzak je, ali dug (2·94 × 10·66 *m*), te se popriječio preko crkve, kao krilo u krsta.

S desne strane započeta je ista taka panjega, ali tek je jedno 20 *cm* duboko izvagjena stijena, pa je posao ostao nedovršen.

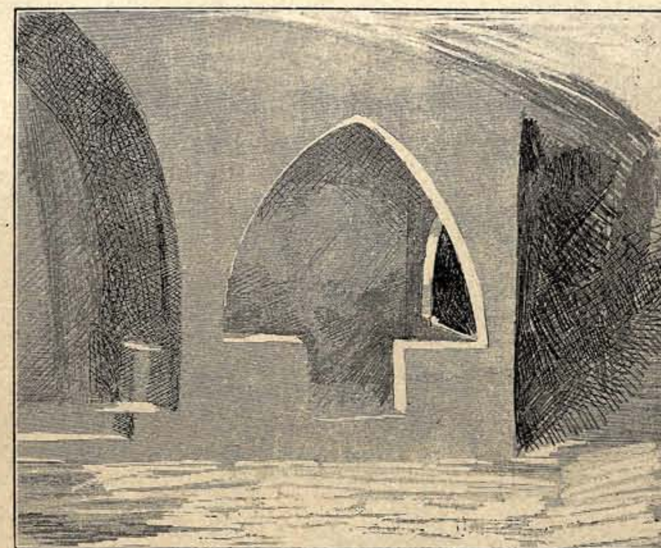
Slika 9. Dno crkve sa oltarom.

S lijeve strane sanktuarija imadu u pobočnom zidu usječena mala niska vrata. Kroz tijesni hodnik ulazi se tu u malu odajicu (*F*) — 1 *m* široku, 2 *m* dugu — a pošto je i tu dno do neke dubljine iskopano, valjda je i tu imala biti raka, koja stoji uporedo za rakom.

Simetrički imala se jamačno i s desne strane iskopati slična raka, ali tu su tek označena i slabo iskopana vrata.

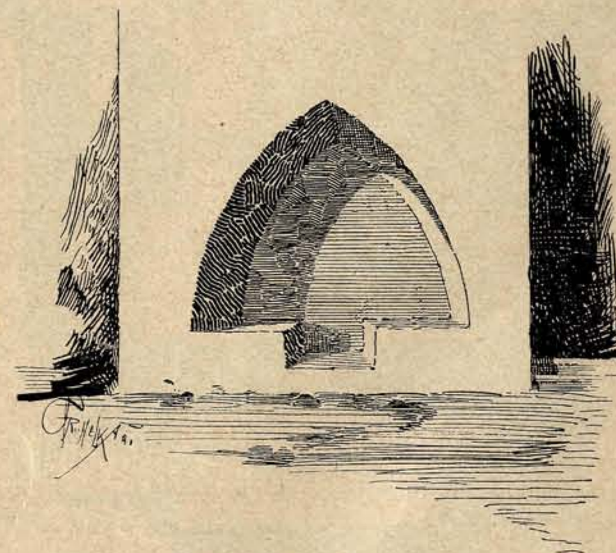
Dno crkve zaprema niski široki oltar (*slika 9.*). Na prostranu i poduboku apsidu, pod kojom se imao smjestiti žrtvenik, savio se šiljati gotski lûk, a s lijeve i desne strane oltara, dva su slična lûka, samo manja. Te maljušne izbice (*I*), jamačno nijesu bili žrtvenici već su možda ondje imali kod obreda sjediti viši svećenici. Desna je dovršena (*slika 10.*), te ima osim lûka u pročelju s lijeve i desne strane po jedan prozor, dočim je lijeva panjega (*slika 11.*) tek na prosto prorezana i nedovršena.

Na lijevom dnu prezbiterija opet je u stijenu usječena panjega (*H*), kao i u baptisteriju, od koje se time razlikuje, da joj prednju polu prikriva niski široki čemer, a dno manji šiljati svod (*slika 12.*).

Slika 10. Desna strana oltara.

S obje strane oltara iskopan je tijesan hodnik, koji se malo savio oko njega a onda ostao nedovršen. Bez sumnje imao je taj hodnik opasati oltar, te je tako ovaj imao stajati osamljen, opasan korom, kako je to običajno u svih crkava romanskoga stila. U dnu toga kora imala bi doći polukružna konha, kojom završuje crkva.

Slika 11. Lijeva strana oltara.

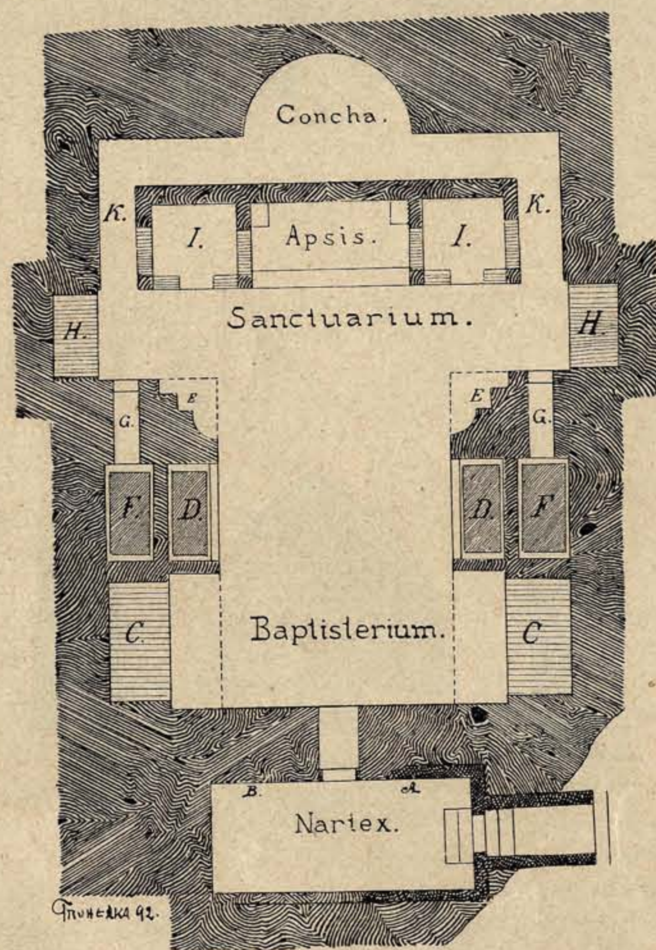
Kako se razabire iz tog kratkog opisa, crkva nije dovršena, a ni osnova joj nije do kraja provedena. U *slici 5.* i *6.* ocrtao sam tu osnovu kako je do sada izragjena, nedovršena, a u *slici 13.* kako je osnova imala biti pošto se gradnja dovršila.

Po toj osnovi bila bi crkva dosta široka, prostrana zgrada.

Svod crkve nejednak je, te se mijenja. Nartex je u vrhu ščemeren običnim oblim načinom, baptisterij i crkva poniskim oblim, kojega je u sredini nadvisio uži gotski čemer, sveden na šiljak. Taj svod pomno je izglagjen. Nad sanktuarijem nadvio se uski, dugi, plitki svod, koji je zahvatio cijelom dužinom od jednoga do drugoga kraja.

Slika 12. Panjega *H* u sanktuariju.

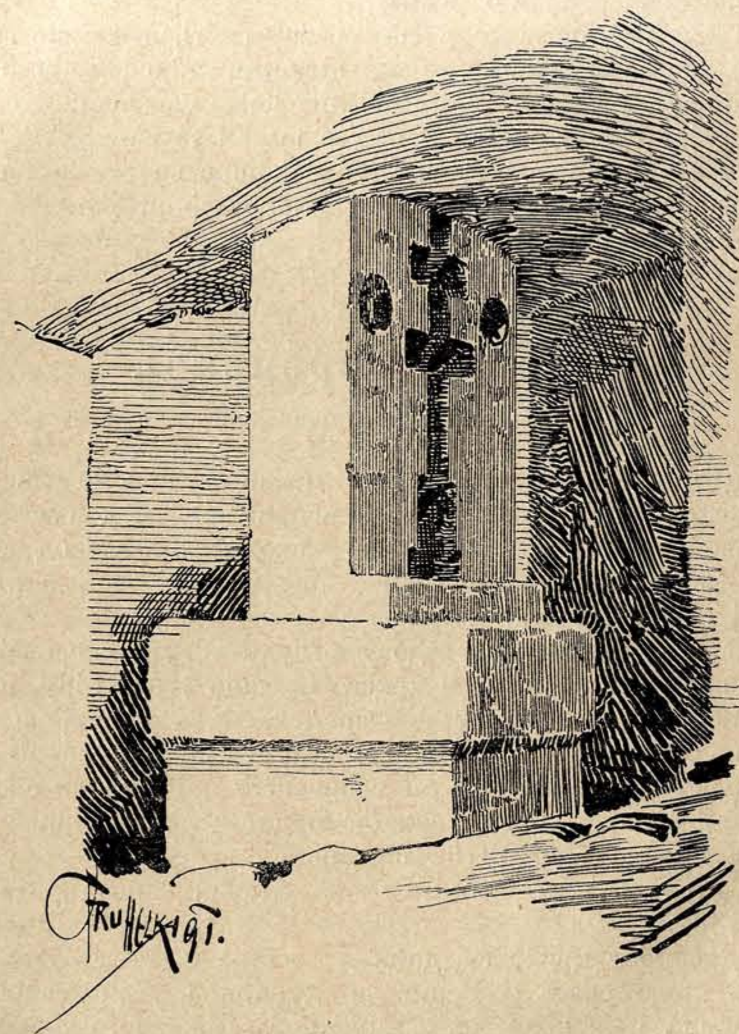
Nekoliko koračaja od ulaza, skoro nasred crkve nalazi se u podu četverokutna jama, a niz nju proći ćeš preko nekoliko strmih stepenica u kriptu. To je tijesna niska izba, 3·92 *m* duga, 4·22 *m* široka, 1·90 do 2·20 *m* visoka, nepravilno istesana, a cijelu sredinu zaprema joj golemi iz stanca istesani žrtvenik, koji je dosegao do čemera, te ondje s njime srastao. U onoj ploči, koja se nad žrtvenikom osovila, prorezan je opet onaj dvostruki krst s mjesecom i suncem — simboli mrtvačkog kulta — koje već vidjesmo i iznad raka u gornjoj crkvi (*slika 14.*).

Slika 13. Osnova katakombâ kako je prvobitno zamišljena.

Već je gore u onom mraku i zadušljivom dimu zubalja mučno opstati, ali tu dolje atmosfera tako je mutna, da čovjeku otima dah i sapu. Ta kripta bijaše glavna čest te crkve, a u njoj imali su se služiti u srednjem vijeku mrtvački obredi. Sa umjetničkog gledišta ne možemo ocijeniti tu gradnju, jer joj, kako rekoh, fali svaki umjetnički nakit, a i sa gragjevnog gle-

dišta moglo bi se primjetiti, da joj visina nije ni u kakom razmjeru sa duljinom (ukupno 13·72 *m*) i širinom. Crkva je najviša pod gotskim svodom na sredini, a i tu jedva 4·15 *m*, dočim je pri kraju tako nizak svod, da ga se skoro glavom dotičeš. Tama, koja te obuhvata u tim prostorijama, dim što se kadi iz zubalja i svijeća, koje ti putem svijete, otimlju ti dah i nesigurno čuvstvo, da ti se glava dotječe skoro onog svoda, istesana iz živca kamena, nad kojim stoji silni teret cijelog brda,

Slika 14. Oltar u kripti.

čudno će te se dojmiti, kada ugješ u taj hram; — a baš takih tjeskobnih osjećaja htjelo se je, da se bude u crkvi, posvećenoj smrti i vječnom pokoju. Svaki, ako nije okorio u materijalizmu, sa štovanjem će gledati taj spomenik, a ako i nijesu istinite sve romantičke bajke o uznicima, koji su ondje stradali, o progonjenom kršćanstvu, koje se ondje krilo, o kraljevima, koji su tu našli vječni pokoj, koje su svakom posjetniku u prvi tren na umu, ipak je to

zanimljiv spomenik. Što se same radnje tiče, valja nam spomenuti, da nije baš tako golema, kako bi se u prvi tren činilo. Nije tu stijena od krutog granita ili porfira, već stijena od meke, lake sedre, kako ju je rijeka Pliva kroz hiljade i hiljade godina, sve sloj po sloj naslagala, dok se nije stvorilo ono golemo brdo, na komu sazidaše grad Jajce.

Te stijene imaju često šupljina i pećina, pa možda se je takva upotrijebila i samo znatno raširila.

Uza sve to bijaše to velik posao u vrijeme, gdje se svaki kamenčić morao dlijetom i rukom otrgnuti, gdje još nijesu radnicima lagumovi pomagali. Takav rad nije stojao možda mnogo novaca, ali mnogo ljudi, koji su, hoćeš ne ćeš, morali tu na zapovijed svoga gospodara svojim znojem robotati. Katakombe su prema tome i sa tog gledišta zanimljiv spomenik sredovjekovnih prilika.

О цркви Озренској.

Приопћио **Ђорђе Стратимировић.**

О цркви Озренској већ је писано у овоме часопису [1]) с тога ћемо овдје само нешто да исправљамо и допунимо.

Стародревна црква Озренска находи се 5 *км* од станице Петрово-Село жељезничке пруге Добој—Симинхан, а стоји на сјеверној страни планине Буковице.

Овај споменик наше средовјеке архитектуре саграђен је по византијскоме стилу. Као и црква Павлица [2]) на Ибру, исконом није имала звоника. Црква је Озренска била у вријеме турске владавине задуго пуста; прича се, да је тек назад једно 40 година новим кровом прекривена и опет богоштовној намјени својој повраћена. Данашњи звоник пак бје подигнут добровољним притјецањем народа год. 1878., послије аустро-угарске окупације, а кућу, што сада за стан игумана служи, саградио је народ године 1884.

За древност цркве свједочи — осим самога грађевинскога стила — прије свега живопис по дуварима у унутрашњости, који припада цвјетноме добу народнога црквенога сликарства, и који — премда тек од части учуван — рјечито свједочанство пружа о развијеном умјетничком чуству и доброј техници.

Натписи у унутрашњости цркве дају се, погледом на њихову палеографску различност, на троје раздијелити.

---

[1]) Гласник год. 1889., страна 32., „Манастир Озрен“ од Тимотија Витановића.

[2]) М. Ђ. Милићевић „Кнежевина Србија“, Биоград 1876., на страни 713. казује, да се црква Павлица налази на десној страни Ибра, сахат и по̂ од Рашке на сјевер, и „у најновије вријеме настављена је звонара и црква сва оправљена.“

А. Врло лијепи натписи на самим живописима, састављени на старо-словјенском језику, а за цијело из времена, кад је црква подигнута — по свој прилици XIII. или XIV. вијека.

Б. Натпис на надвратнику у припрати, испод лијепе иконе св. Богородице. Карактер ових писмена разликује се од оног првашњих, а распоред редака је неспретан — све упућује на касније доба. То потврђује и записана година 1662. (т. ј. **зрзı**). Натпис је интересантан из разлога, што нам казује имена и број [1]) чланова братства у прошло неко доба. Из истога је времена по свој прилици и речена икона, јер се боје подударају. Овај образ Богоматере у припрати, одступа и стилом и бојом од живописа у главној просторији цркве.

В. Натпис [2]) на надвратнику у пра̂вој цркви пак, релативно је најмлађи, т. ј. из године 1697. (**зсе**). Потоњи се односи на обнову плочника црковног. [3]) У цркви се доиста и находе плоче од двојака камена. Понајприје плоче од обична бијела вапненца, које су — као што нам на лицу мјеста рекоше — постављене приликом задњега прекривања цркве; за тим има појединих лијепих плоча од мрамораста црвена кречника. Веома је вјероватно, да се натпис тиче направке овога црвенога плочника — који је, по томе, млађега постања него црква сама. То пак, што је обнова плочника већ прије двиеста година од потребе била, и опет свједочи о великој старости грађевине.

Што се живописца главне црквене просторије (цркве и апсиде) тиче, то држимо, да му се име поуздано дознати може.

По̂шљедња икона (лик), уз ивицу јужнога дувара велике олтарске апсиде, приказује (као што натпис вели) св. Ћирила, који у рукама држи лист папира или пергамент. Текст је извађен из Св. Писма; на свршетку стоје пак још ова три ретка:

поме́ни г҃и
прѣзви́тера
страхинѭ.

т. ј. Помени Господи презвитера Страхињу. [4])

---

[1]) Гласник год. 1889., стр. 38. — Отац игуман (име нечитко), духовник Христофор, јеромонаси: Јосиф, Силвестар Исаије, Игњат, Сдамискин (т. ј. Св. Јован Дамаскин), Рувим, Тимотеј; ђакони и старци. — У чланку г. Витановића година је погрјешно преписана.

[2]) Гласник године 1889., страна 34. (у већ именованоме чланку) има факсимилија натписа. У том је снимку погрјешна година (Ѳ умјесто С), за тим фали слово Т у ријечи „божестaвни“ — што је врло интересантан облик; — најзад не чита се „в спасение“ већ „в спомение“. Натпис гласи: Си свети и божестaвни храм попатоса поп Јаков род от племене Марић в спомениje себе и родитељем в лето **зсе** (испод ове године, између прва два слова урезано је још IX т. ј. Исус Христос).

[3]) Приликом разговора, прочитао нам је једном г. др. Трухелка, у копији реченога натписа, претпошљедњу ријеч првога ретка као „попатоса“. Слово је **с**, по невјештој руци резара, примило облик од **о**. Видјевши натпис својим очима, пристајемо посве уз ово читање.

[4]) У натпису постављено је слово **т** повише **р**, али спојено с њиме.

Скромно име проста свећеника усред овога величанственога живописа, не да се свакако друкчије протумачити, него тако, да се умјетник тим начином на крају свога дјела овјековјечити хтио.

Нама је драго, што ту сазнајемо опет једно име наших средовјеких трудбеника на пољу умјетности.

O stravi.

Prilog narodnom ljekarstvu Bosne i Hercegovine.

Priopćio dr. **Leopold Glück.**

Uz uroke, ogramak, namet ili čine, pripada u narodnoj patologiji Bosne i Hercegovine i stravi dosta znatna uloga.

Istina je, da nenadani i nagli duševni potresi, koji se obično označuju užasom i stravom, bivaju uzrokom, te se više ili manje poremeti živčevlje, suviše u rjegjim prilikama, tako zvanim shokom, t. j. naprasnom klenuti živaca u glavnijim organima, naročito u srcu, može i smrt nastupiti. Ma da se je to i rijetko kad utvrdilo, opet je to narod primijetio, samo što je to u duhu narodnjeg ljekarstva postalo svagdašnjom pojavom.

„Strava“ je u narodnom vjerovanju, slično kao i uroci i ogramak, u isto vrijeme i uzrok bolesti i bolest sama. Samo je strava, kao i sve druge fiktivne bolesti narodne medicine u svojim pojavama veoma nestalna i promjenljiva.

Dakako da stravu zamišljaju kao nešto nadzemno, ali se ona različito personificira, kao i sve druge bolesti, koje se svode na nevidljive i nedohvatne uzroke.

Misle naime, da mimo bolesnika iznebuha i kao munja preleti kaka god živinska ili drugojačija prikaza, pa se on od toga tako prestravi, da se razboli.

Malu djecu najviše spopada strava, ali su joj podvrgnuti i odrasli, makar i rjegje.

Sve u svem može se ustanoviti dvojaka strava: u živcima i u crijevima.

Prvi oblik pojavljuje se u djece većinom kao tako zvani dječinjak ili trzavica, i kao padavica (goropaščina, velika bolest), a u odraslih kao akutni umobol, ili kao žestoka glavobolja. Slabost u udovima, naročito drhtavica u nogama, tamni koluti oko očiju i prepadanje u snu takogjer su pojave strave.

U crijevima se pojavljuje u obliku kroničkog proliva, od koga bolesnik sasvim iznemogne.

Dijete, koje je spopala trzavica, ne smije se dirnuti ni hraniti, dok grčevi traju, najviše ako mu krpu zamočenu u sirće metnu

pod nos. Kako grčevi stanu popuštati, treba djetetu prije svega otrti slinu sa usta, a onda mu valja u sirćetu nakvašene platnene krpe metati na glavu i na pupak. Istom kad grčevi za duže vrijeme sasvim prestanu, smije mati da nadoji dijete.

Kad bolest udari u crijeva, onda prije sunčanog ishoda treba nabrati rute, stucati je, pak je pomiješati sa nešto vode i onda kroz komadić beza procijediti.

Toj se vodi onda primiješa malo meda i šećera, pak se za 24 sata stavi na sunce i na zrak.

Taj se onda lijek djetetu dva tri dana izastopce daje jedan sat prije sunčanog ishoda.

Odraslim se kroz više dana za lijek daje sa šećerom stucano lišće rutino, ili pak voda, u kojoj su nakiselili lišća od „stravne trave“. Ta se biljka (neka vrsta povijuše) uopće na različit način priregjena upotrebljuje za sve oblike strave. Daje se i kao profilaktičko sredstvo trudnim ženama, rodiljama i djeci na prsima, da ih ne spopada strava.

Po narodnom mišljenju skrati strava bolesnika, pa da to utvrde, mjere ga uz različite obrede, a to zovu „urezivanje krajčice“. Bolesnik legne potrbuške na zemlju, opruži noge i raširi ruke. Onaj, koji mjeri, uzme sada ječmeno zrno, razdijeli ga na četiri jednaka dijela, pa jedan dio metne pod desnu ruku, drugi pod lijevu nogu, treći pod lijevu ruku, a četvrti pod desnu nogu. Sad onoga, što na zemlji leži, uzicom ovako unakrst izmjere. Jedan kraj uzice stavi se na vršak desnog srednjaka, a drugi na vršak lijevog nožnog palca, pri čemu se uzica dobro nategne, za tim se onaj kraj uzice, koji je bio na vršku desnog srednjaka, metne na članak lijevog srednjaka, a onaj kraj, koji je prije bio na vršku lijevog nožnog palca, stavi se na vršak desnog nožnog palca, te se uzica opet tako nategne, kao kad se je uzela prva mjera.

Ako se sada pokaže razlika izmegju prve i druge mjere, to je onaj, koga su mjerili, obolio od strave, ili pravo rekavši, on pati od strave, a ako je jedna i druga mjera jednaka, onda je bolesti drugi uzrok.

Kad u bolesnika utvrde stravu, onda uzicu razrežu na devet jednakih dijelova pa je bace na najbliže raskršće.

Ona četiri dijela ječmenog zrna istim se redom, kao što su položena, metlom razmetu na četiri strane svijeta, pa se pri tome ponavlja formula: „Bježi strava, ubošće te krava“.

Isto se tako četiri ogranka iz metle razbacaju na četiri strane svijeta.

Kad se ta manipulacija dovrši, onda onaj, što ga izmjeriše, ustane, pa otigje, ne ogledajući se niti na povratku i s kim zastajući.

Oni, koji se prestrave, obično ne znaju od čega su se prestravili, pa pošto narodna patologija polazi od tog načela, da se

time, što se bolesti upozna uzrok, često i bolest sama izliječi, to se razumije, da u svakoj prilici nastoje pronaći, od čega je bolesnika spopala strava. To se postigne „saljevanjem strave“.

Iz puške već izbačeno tane saljevaju u kositrenoj žlici nad žeravicom.

Bolesnika, koji megju tim u blizini čuči, prekriju za toga čaršavom ili kabanicom, a pred njeg postave ilovastu zdjelu s nenačetom vodom. Rastaljeno olovo sad brže saspu u vodu.

Pošto se je razišla para, koju bolesnik ima da uvlači, onda onaj, koji je talio olovo, gleda na dno posude, pak iz oblika, koji sada dobije skrućeno olovo, upoznaje stravi uzrok.

Ako taj narodni liječnik misli, da je u obliku olova upoznao, — recimo — konja, onda će bolesnika da razodjenu, te će ga on natrti zobnom vrećom i baciće je na kućni krov, gdje mora da leži do prvog ishoda sunčanog. U tome je i bolesnik već ozdravio.

U gdjekojim krajevima onaj, što tali olovo, za ono vrijeme, dok sasipa olovo, na jedan mah u tri puta izgovori ovu formulu:

„Bježi stravo! goni te materina para i očeva sila u sivo kljuse, u raževu slamu, u trulu panjinu!“

Glavobolja od strave liječi se ovim zapisom, što ga kao hamajliju bolesniku ušivaju u kapu.

„Adama zaboljela glava; — Adam predade Evi, Eva predade zmiji, zmija predade jabuci, jabuka predade suncu, sunce predade moru, more predade vjetru, a vjetar raznese.“

Isto tako uspješna, vele, da je ova formula, ali se mora tri puta ponoviti i bolesnik svaki puta zadahnuti:

„Oh udarcu, oh pogancu,
Hajd' otale udarčino,
Na najvišu planinu
Na debelu Vlahinju,
Gdje vô ne buče,
Gdje krava ne riče,
Gdje ovca ne bleči,
Gdje koza ne dreči,
Gdje oroz ne pjeva,
Gdje kokoš ne kokoče.“

Ima u mene još jedna veoma originalna formula iz fočanskog kraja, koja — po narodnom mišljenju — nesumnjivo liječi svaki oblik strave, pravu panaceu; ama ne mogu da je ovdje priopćim zbog njenog odviše krepkog naturalizma.

Босански рунолист
(Gnaphalium Leontopodium).

Приопћио **Фрањо Фиала,** пристав земаљског музеја.

Нема за цијело биљке, која би с високим горама и туристиком била тако уско скопчана, као рунолист (Edelweiss). Дандананс додуше многи свој шешир окити рунолистом, немајући никакво право на такав накит, а ту судбину дијели с ловачким биљезима: „с брадом од дивокозе и с пером од малог тетријеба“, који су од поносних уреса постали играчком „моде“.

Како је рунолист стигао свој глас? Кога је срећа послужила, те је иза напорног верања по високим брдима убрао китицу тога сребро-бијелог цвијећа, тај га је с великом бригом чувао и кући донио као неувениву успомену на свладане опасности и запреке. Прије туриста вераху се ловци и чобани по планинама и донашаху ките рунолиста, који је, макар и посушен, веселио многа срца, те их је као њежан становник врлетних стијена побуђивао на многу заносну ријеч и љубавни поздрав у долини. У народној пјесми алпинских становника игра рунолист са пјенишником (Alpenrose) и сириштаром (Enzian) као света „trias“ велику улогу. Та је биљка права планинкиња. Досада је нађоше у источним, централним и западним Алпама, у Карпатима, у Јури (la Dôle), у Пиренејима, Абруцима, у Србији, хрватским горама и у Босни и Херцеговини. У нашем су је подручју дуго безуспјешно тражили, и многи ботаничари тврдили су, да у Босни и Херцеговини не расте, али само ради тога, што га нијесу могли наћи. Бијаху опет ловци, који наиђоше на такву ријетку траву; многи се преварише, сваки га је хтио наћи и видјети, али нијedан га не видје у вријеме цватње. Тако сам добио много биљака, само да су биле и добро бијело-рутаве као рунолист. Први га нађе и одреди пл. Кадић године 1886., ловећи дивокозе у јаругама Грабовице (Пласа). Инжинир Каут нађе године 1888. рунолист у великој множини на становишту дивокоза, Мухарница названом, која је дио Пласе планине.

Први ботаничар-стручњак др. Г. пл. Бек могаше рунолист поуздано констатовати за Херцеговину, који га у јулу године 1888. у стијенама Грабовице на Пласи поновно нађе.

У јулу године 1889. посјетисмо кустос Рајзер и ја, вођени по инжиниру Кауту, налазишта рунолиста на Мухарници. Биљка се ту налази у висини од 1800—1900 *м* на осојним стијенама у друштву са: Potentilla appenina Ten., Achillea capitata Willd, Senecio Doronicum L., Salix glabra Scop., Saxifraga cariophylla Gris., Potentilla Clusiana L. и другим биљкама на тешко приступним рубовима врлетних стијена. Инжинир Каут устврди, да је рунолист у истој планини у висини од 1000 *м* нашао, што је лако могуће, пошто Мухарница према долини Дољанке има врлетне осојне стијене, које биљци пружају истовјетне услове живота и путовање у долини.

Професор Вандас наишао је на ту биљку године 1889. на врлетним стијенама Прислап-планине у Херцеговини и на доњим обронцима Чврснице код Јабланице. Вандас каже, да се биљка налази у алпинском и субалпинском

појасу. За Босну се биљка не могаше констатовати, премда су стијене од Трескавице, Бјелашнице, Маглића и Волујка најпомније претражене. Истом године 1891. могао сам је ја и кустос Рајзер у Босни наћи. Пригодом једне ботаничке екскурзије у бихачко окружје, саставши се у Петровцу, попесмо се на 1961 *м* високу Клековачу. Овај пут држим за најтегобнији у читавом подручју. Пењући се седам сати кроз густу, од вјетра јако оштећену шуму од горостасних јела, немајући капи воде, продријевши кроз косодрвенасту букову шумицу, дођосмо на мали, од вртлача сасвим испрекидан чаир, у висини од 1700 *м*, који се у уским појасима између велике (1961 *м*), и мале Клековаче (1782 *м*), стере. На степеницама врлетних клисура нађосмо у изобиљу љепушасте звијезде рунолистове, али на тако опасним мјестима, да би до њих једва највјештији туриста допузао. И на плочастом врхунцу, који носи пирамиду триангулирања (1961 *м*), расте биљка са нормалним цвјетовима, али само 2 *цм* висока. Наш вођа, стари дрвар Обрад из Дринића, машући главом, чуди нам се, како човјек може ради једне траве, која не мирише и од које се ни ракија не пече, врат ломити. Народног имена не знаде нам казати. Тако и код свих сељакâ и чобанâ у дотичном горју та биљка нема имена. Али је замјењују често пута са „пелимом“, Achillea capitata, ради сребро-бијелог лишћа, која је као љековита биљка код сељака у бихаћком окружју на гласу. Друго налазиште у Босни нађосмо такођер у петровачком котару на Осјеченици (1795 *м*), на коју се најлакше може из Петровца доћи. Од споменуте вароши долази се за два сата до подножја, а од Колунића може се на прилично и за коње добром путу, кроз малу нешто теготну косодрвину за 3½ сата у алпински појас Осјеченице стићи. Ту нађосмо много стручака рунолиста у најљепшој цватњи у горском кршу на подножју стијена, које и њежна женска рука лако може докучити. У клисурама, које смо могли претражити, биљка је ријетка. На Осјеченици је рунолистово налазиште између 1680—1700 *м*. Сељак из Очијева, наш вођа, не умједе нам казати народног имена, али га сасвим добро са простим звијездама наших потчасника (каплара) приспободи. Код те прилике морадох се сјетити грађења умјетног рунолиста у аустријским Алпама, за који употребљују чоху бијелих аустријских војничких кабаница.

У нади, да ће овај саставак још друге побудити, да на другим мјестима рунолист траже, хоћу за оне, који у ботаници нијесу са свим извјежбани, да му уврстим опис.

Gnaphalium Leontopodium Scop. иде у фамилију главочика (Compositae). ред цијевњача, има вретенаст, чвораст, чунав, бусенаст поданак. Стабљика је једновита, усправљена, бијело-рутава; лишће читава окрајка, тубасто, на горњој страни више мање као паучина руњаво, на дôњој бијело-рутаво, дôње линеално-клинасто, горње линеално-ланцетно. Цвјетне су главице јајасте, на врху стабљике у грозду скупљене, од дугог, елиптичног рутавог палишћа у облику звијезде окружене. Стабљика може понарасти од 2—10 *цм* у висину; цват мјери до 5 *цм* у ширину. Босанска се биљка по овом Најбрајховом опису ни у чем не разликује од оне у аустријским Алпама.

Гојење рунолиста у низини може лако успјети, ако се опрезно с њим поступа. Биљка се мора са неозлијеђеним коријеном ископати, на којем

треба да буде земље од првотног налазишта, најбоље у прољеће или јесени па и љети, ако пут у горе није напоран, те ваља убрати младе бесцвјетне стручке, или оне, које се још нијесу потпуно расцвале. Усадити се може или у саксију или на хрпу камења у земљу црницу, којој је нешто пијеска и грудастог вапненца примијешано. Рунолист се мора више пута преко дана водом попрскати, и од јаких сунчаних зрака чувати. Преко зиме, ако је у башчи, може се покривати, и то најбоље јеловим грањем. Добро је да се запријечи пребрзо пупање, и то тако, да се биљка дуго под снијегом држи.

Сва вјештина у томе стоји, да се гојенче стави у исте животне прилике, које му пружа високо горје. Биљке, које сам ја гојио, цвале су доста пута, али покрај све опрезности, на цичој су зими угинуле.

Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrgju, za tim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni.

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Na njivi bega Šiprage u mjestu Šipragi kotara kotor-varoškog stajala je uz desnu obalu gornje Vrbanje, jugozapadno i sasvim blizu džamije toga sela okruglasta humka, koju su zvali „Crkvinom“, i koju su žitelji onoga kraja smatrali podorom nekadašnje crkve, pa su joj od vajkada iskazivali neko mističko poštovanje. Tako mi pripovjediše, da je nedavno neki seljak svog bolesnog konja, koji već od dužeg vremena nije mogao vodu puštati, po savjetu hodže tri puta htio oko Crkvine da povede; ali već pri drugome ophodu bio je konj izliječen.

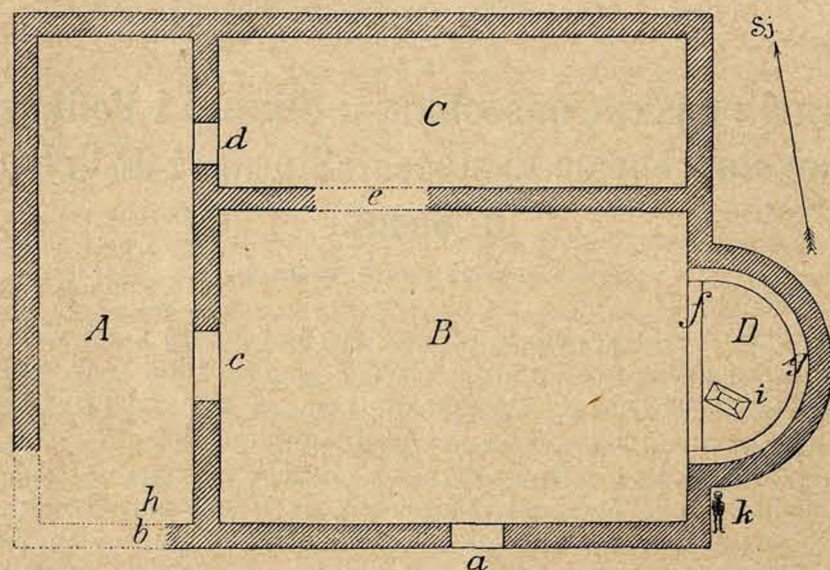
Prigodom neke novogradnje, koja se je izvela u okolici, izvadiše iz rečene humke godine 1890. različito tesano kamenje, koje vapnenca, koje sedre. To je u oči udarilo kotarskom predstojniku u Kotor-Varošu, gosp. barunu Schweigeru, te on obustavi dalje vagjenje kamena sa onog mjesta i pod sopstvenom upravom otpoče otkopavati u onoj humci zasuti podor. Kada sam u proljeće 1891. ja pohodio ono mjesto, već je gosp. barun Schweiger bio otkopao sav spoljašni zid i jedan dio nutarnjih zidova zgrade. Pošto pri tome raskopavanju ništa nije nagjeno, a nutrinja zgrade kopanjem blaga za prijašnjih vremena vrlo razrovana bijaše, odlučismo, da ćemo, otkopavši posvema nutarnje zidove, samo još raščistiti nutarnji prostor okrugle apside.

Za vrijeme toga posla obišao sam najbližu okolinu Crkvine i našao, da je njiva bega Šiprage u prostoru od 1 *ha* sasvim zasuta komadima rimske opeke, te mi tom prilikom rekoše, da se ovuda

pri oranju mjestimice nailazi na zidane temelje. Po tome mora da je u Šipragi bila cijela naseobina rimska.

Zgrada u Crkvini, kojoj tlocrt prikazuje *slika 1.*, čini pravokutnik od 18·42 *m* dužine i 14·2 *m* širine, kome stranice gotovo pokazuju četiri strane svijeta.

Zgrada je sastojala od tri prostorije, te je s polja imala dva ulaza *a* i *b* na južnoj strani, od kojih je jedan vodio u predvorje *A*, a drugi u glavni prostor *B*. Predvorje *A* prostiralo se cijelom širinom zgrade, a bila mu je nutarnja dužina 13·9 *m*, a širina 4·09 *m*. Glavni prostor *B* imao je nutarnju širinu od 8·3 *m*, i duljinu od 12·38 *m*. Na istočnoj strani završio se posve okruglom apsidom *D*, tako da mu je ukupna duljina dosegla 15·90 *m*. Glavnog prostora

Slika 1. (1:200)

napokon hvatao se na sjevernoj strani sporedni prostor *C*, koji je imao nutarnju širinu od 3·95 *m* i nutarnju dužinu od 12·38 *m*.

Iz predvorja *A* vodila su vrata *c*, široka 1·90 *m* u glavni prostor *B*, a vrata *d* široka 1·2 *m* u sporedni prostor *C*.

Vjerojatno je, da je i sporedni prostor *C* vratima bio spojen s glavnim prostorom *B*, koja su mogla biti kod *e*, ali je na tome mjestu zid, koji je te prostorije dijelio, prijašnjim kopanjem do temelja razoren, kao i jugozapadni rogalj zgrade.

Glavni i nutarnji zidovi jednako su debeli i to 65 *cm*, a sastoje od lomljenog kamena, u koji su u dônjim dijelovima zamiješani i šuljevi, što ih je dovaljala Vrbanja. Lijep je veoma čvrst, kamečcima izmiješan, ali nema u njega primiješanih komadića opeke, kakvi su vrlo česti pri rimskim gragjevinama. Po vratnicama i oko prozora bio je zid obložen vapnenom sedrom, koje na nekom obronku u blizini ima mnoštvo. Ima i kvadratične cigle različite veličine u

ruševini, i ako ne baš mnogo, pa će biti, da je bila uzidana po višim mjestima zida, koji se je do sada održao do 1 i 1·3 *m* visine iznad tla, pošto za taracanje poda nije služila. S polja nema na zidovima traga, da su kada bili ožbukani, iznutra pak našlo se pri dnu zidova dosta komada lijepa, ali samo bijelog.

Sve su prostorije te zgrade popogjene čvrstim lijepom, pod kojim je šljunak i primiješano u njemu sitnije kamenje.

Krovnog crijepa, i to kako žmurnjaka, tako i žljebastog ćeremita nagjena je u ruševini množina, te po tome mora da je ta zgrada bila pokrita crijepom.

Vrijedno bi nadalje bilo spomenuti, da je ulaz u apsidu prepriječen lijepo izragjenom kamenitom stepenicom, uzidanom u pod, a uz nutarnji zid da je oko apside tekla neka vrsta kamenite klupe od 60 *cm* visine i 34 *cm* širine.

U unutrašnjem jugoistočnom uglu predvorja *A* pri tački *h* nagjeno je nadalje mnogo ulomaka od rimskih ogrjevnih cijevi i komada drvenog uglja, te po tome slijedi, da se ovdje ložilo radi ogrjeva, ali se nije moglo pronaći, kuda se prostiralo to loženje.

Osim spomenutog već gragjevnog materijala našlo se pri kopanju 7 jakih željeznih čavala s glavicom, savijenom poput kvake, od 11 do 29 *cm* dužine, komada željezne troske, komadić suzne bočice od stakla, koje je veoma iriziralo i dva žrvnja od bjelutkovog kršnika. Jedan je od žrvnjeva dônjak, debeo 25 *cm*, a drugi gornjak debeo 34 *cm*.

Ali najzanimljiviji je predmet nagjen u apsidi na mjestu *i*. To je konzola (nosač, babac, strčun = Kragstein) od mekog vapnenog lapora, koji je na samom podu apside ležao razlupan i na $1^1/_2$ *m* od prilike ruševinom zasut.

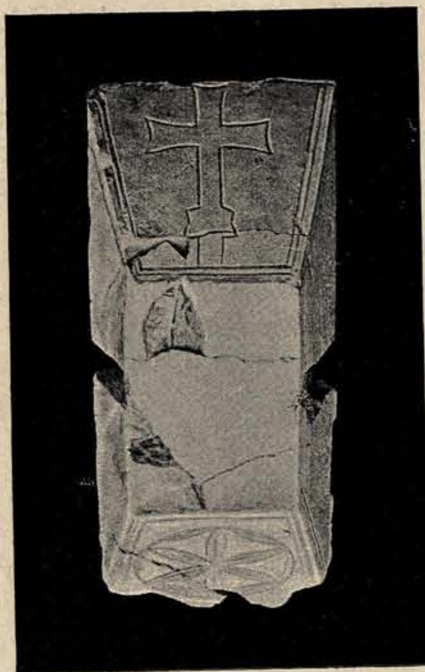
Slika 2. prikazuje oblik i ornamentiku toga kamena. Potonja na čelu čini krst, a na protivnoj strani šestotraku rozetu, okvirenu kružnicom, a tako je izvedena, da su konture u kamen urezane. Meni nijesu poznati oblici krsta, kako su upotrebljavani za prvih vijekova kršćanstva, a i ovdje nemam prilike, da se o tome uputim, pa da onda po obliku krsta prosudim starost toga kamena. Nego sam pred više godina u groblju kod Orlica blizu Nove Novalje na ostrvu Pagu u Dalmaciji, gdje je bilo pristanište rimskog brodovlja, vidio više nadgrobnih ploča bez natpisa, ali s ornamentima, koji su po jednakoj maniri, t. j. prostim urezivanjem konture u kamen izvedeni. Ove nadgrobne ploče kod Nove Novalje smatraju nadgrobnim spomenicima, koji potječu od rimskih vojnika kršćanske vjere. Ne misleći u tom pravcu ništa stalno da tvrdim, ja bih po jednakoj maniri, kakom je obragjen naš kamen, izrekao mnijenje, da on potječe iz kasnijeg doba careva.

Još bi valjalo napomenuti, da je uz istočni spoljašni zid, i to blizu jugoistočnog ugla za 1 *m* po prilici niže od naljevenog lijepom poda nagjen kostur, koji s glavom na sjevernoj strani, ležaše pružen

od sjevera k jugu, ali bijaše u veoma trošnom stanju i ne imaše nikakog priloga.

Po upotrijebljenom gragjevnom materijalu, naročito po tipičnom rimskom crijepu i po ogrjevnim cijevima, po naljevenom podu, za tim po nagjenoj suznoj bočici i po željeznim čavlima s kvakastim glavicama možemo posve pouzdano suditi, da je podor kod Šiprage bio rimska zgrada. Poredanje prostorija i apsida pokazuju nadalje, da je zgrada mogla služiti samo bogoštovnim svrhama, što u ostalom svjedoči i grobnica neposredno do spoljašnjeg zida zgrade. Po znaku krsta na jedinom ondje nagjenom ornamentiranom kamenu rekao bih najposlije, da je ta zgrada bila kršćanska crkva.

Predvorje *A* moglo bi se onda smatrati kao prostor za katehumene ili za one, koje je stigla crkvena kazna, glavni prostor *B*

Slika 2 *a*.

Slika 2 *b*.

bio bi sama crkva, a prostor *C''* bio joj je sporedni prostor, valjda poput današnje sakristije.

U koliko ovo moje mnijenje ima osnova, našli bismo u Šipragi podor kršćanske crkve iz rimskog doba, dakle prve takve zgrade u zemlji, koja je do sada stalno zasvjedočena i koja je stajala usred rimske naseobine.

U ostalom Šipraga nije bila jedina rimska naseobina uz Vrbanju; jer u Podbrgju, od prilike 6 *km* niz rijeku od Kotor-Varoša, vidio sam uz desnu obalu Vrbanje kod stupa za kilometre broj 28 zapadno uz cestu na jednoj njivi više nanesenih hrpa kamenja, koje

su pune ostanaka od rimskog crijepa i to kako od žmurnjaka tako i od žljebastog ćeremita i od zidne opeke.

Razgledavši njivu pobliže, našao sam, da već po samoj površini njenoj ima na prostoru od $^1/_2$ *ha* po prilici rasutog takog rimskog crijepa i opeke.

Druga prostorija, gdje ima rasuto mnoštvo komada cigle, nalazi se od prilike 800 *m* jugoistočno od mjesta, o kome smo sad govorili, uz desnu obalu Vrbanje duž potoka Svinjare pri ušću mu u Vrbanju.

Dakle su i ovuda, niže Kotor-Varoša, stajale rimske zgrade. Sasma blizu, istočno od džamije u Šipragi ima uz lijevu obalu potoka Crkvenice, odnosno uz desnu obalu Vrbanje 14 starobosanskih nadgrobnika, od kojih dva imaju oblik sarkofaga, dok su ostali samo ploče različite debljine. Ti su nadgrobnici načinjeni od vapnenaste sedre, što je onuda ima množina, te mi je udarilo u oči, da od onog jednog sarkofaga ima samo polovica njegove prijašnje podobe, te izgleda, kao da su ga nedavno prerezali. Kad sam o tome raspitivao, rekoše mi, da žitelji onoga kraja, i to kako muhamedanci, tako i hrišćani, onaj kamen rune, pa onda prah s vodom pomiješan ljudma i životinjama u svakoj bolesti daju da piju kao lijek.

Taj običaj, da kamenje, koje narod smatra svetim, ili mu udara u oči, rune, pa kao lijek upotrebljuju, rasprostranjen je kako po Bosni, tako i po Hercegovini.

Tako je u Čerinu u Brotnjem polju kotara mostarskog u Hercegovini pri izvoru vrela Čerina od pradavnih vremena stajao rimski temelj s lavjim nogama od mekog vapnenca, koji je, prije nego što od njega načiniše posudu za svetu vodu i u crkvu ga odnesoše, u žena hercegovačkih na daleko bio u velikoj cijeni. Jer od tog bi kamena nastrugale praška, koji su s vodom pile kao pouzdan čudotvoran lijek, kada bi materama nedostalo mlijeka. Kad od tog kamena načiniše posudu za svetu vodu, onda su po općoj želji naroda iverje od toga kamena za rečenu svrhu pohranili u župnom dvoru.[1])

Po Jukiću[2]) ima nadalje u Kakanju uz Bosnu u kotaru visočkom u Bosni na muhamedanskom groblju velik, na pola razbijen turski nišan, koji žene stružu, pa prašak s vodom piju, da dobiju više mlijeka.

Vid Vuletić-Vukasović[3]) priča takogjer o starobosanskom nadgrobniku, koji stoji 4 sata zapadno od Slatinske ćuprije na Rami, dakle svakako u bosanskom kotaru prozorskom, od koga ondašnji narod prašak upotrebljuje za lijek od različitih bolesti.

---

[1]) Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina. Spljet, 1867., str. 87.

[2]) Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb, 1851., str. 38. Opaska.

[3]) Viestnik hrvatskog arheol. družtva. Zagreb, 1891., str. 56.

I Tomo Dragičević[1]) javlja za starobosanski, nadgrobniku slični sarkofag, na brdu Stonu kod Koraja u bosanskom kotaru bijeljinskom, a Jovan Čokić[2]) govori o sličnom sarkofagu u šumi Bitoraju, općini Mrežici u bosanskom kotaru fočanskom, da mu prašak na daleko raznose, te ga upotrebljuju kao lijek za ljude i živinu.

Najzad mi reče gosp. gragjevni savjetnik Balif, da je jedan od rimskih miljokaza u Petrovačkom polju u Bosni sasma ostrugan, jer mu okolni žitelji prašak upotrebljuju za lijek.

Na takav način upotrebljavanog kamenja biće još na mnogim mjestima u zemlji, pa nam ono najbolje svjedoči, kako mašta može da zavodi čovjeka.

Двије старине из бакреног доба и сјекира од мједи, нађене у Босни.

Приопћио др. Ћиро Трухелка.

Приопћујем два занимљива налаза из прехисторичког доба, што су нашему музеју у задње вријеме стигла. Једно је сјекира од бронца, нађена прошле јесени близу Сарајева, што ју је даровао музеју госп. савјетник и вл. повјереник др. Лотар витез Беркс, а друго је налаз из бакреног доба, нацак и длијето из тешањског котара, које је даровао тамошњи велепосједник Фехимбег Смаилбеговић.

Ова два задња комада бијаху: нацак са двије унакрст постављене оштрице, од које је једна окрхана, и длијето. Као сви бакрени предмети ковани су, а не љевени, а особито нацак израђен је и изглађен великом помњом.

Оба та комада предочују наше слике, а ево им још и мјере:

Нацак (*слика 1.*):

Дуљина нацаку, како је окрхан јест 20·7 *цм*, а док је био читав, била му је око 26 *цм*, ширина на оштрици 5·4 *цм*, на сриједи 5·5 *цм*, а дебљина на сриједи 3 *цм*.

Тежина 1320 *гр*.

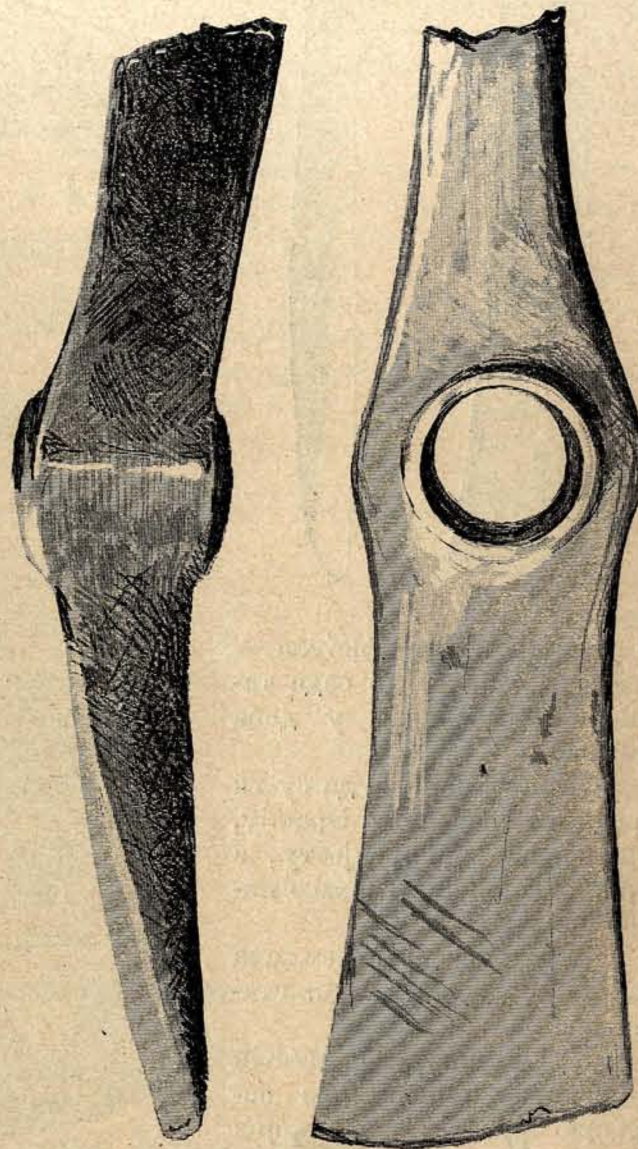
Длијето (*слика 2.*):

Дуљина 18 *цм*, ширина оштрице 5·0 *цм*, дебљина на врху 1·7 × 2·7 *цм*.

Тежина 800 *гр*.

[1]) Viestnik hrvatskog arheol. družtva. Zagreb, 1888., str. 51.
[2]) Ibid: 1888., str. 73.

Оба су комада занимљиви останци из такозваног бакреног доба,[1]) кому је знаност одредила у низу културног развитка мјесто тик за неолитичком а пред бронцаном добом, а штета је, што се ни у том случају, као у већине осталих нахођаја из тог доба није могло установити за стално мјесто и прилике како су нађени. Нама се ваља задовољити чињеницом, да су нађени лане у тешанском котару, када се градила цеста из Добоја у Бањулуку.

Слика 1.

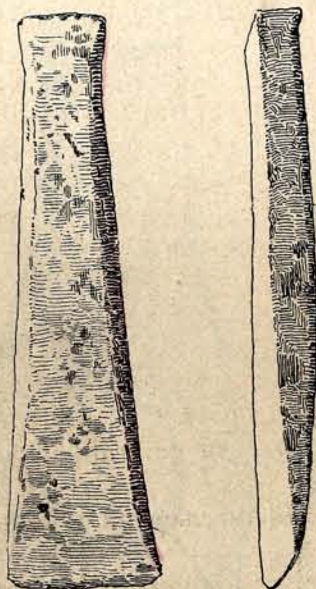
Ово није досада једини те руке налаз у Босни. У Орашју код Толисе нађено је више таких предмета, од којих је 5 комада дошло у загребачки музеј.

Ту је један млат или сјекира посве слична нашему нацаку, дуга 15¹/₂ *цм*, и четири длијета дуга 11·5, 15 и 16 *цм*.

Ш. Љубић приопћио их је у свом попису аркеол. одјелења нар. музеја у Загребу, те су му се поткрале двије погрјешке: једна је, што вели, да су ти предмети од мједи а не од бакра, друга, што наводи, да су заједно са других 10 предмета, који су од бронца, нађени у могили. Колико су год досада нађени бакрени предмети испитани, а Пулски и Мух учинили су то врло помно, до сада није

[1]) Испореди: Franz v. Pulszky: Die Kupferzeit in Ungarn. Budapest, 1884. Dr. M. Much: Die Kupferzeit in Europa. Wien, 1886.

ни један познат, који би се нашао у громили (или могили), то јест у гробници, већ су сви случајно нађени. Већ нам то не да право вјеровати, да је баш тих пет комада уз 10 ком. из доба бронца нађено у громили. У осталом наводи се међу тим пред-

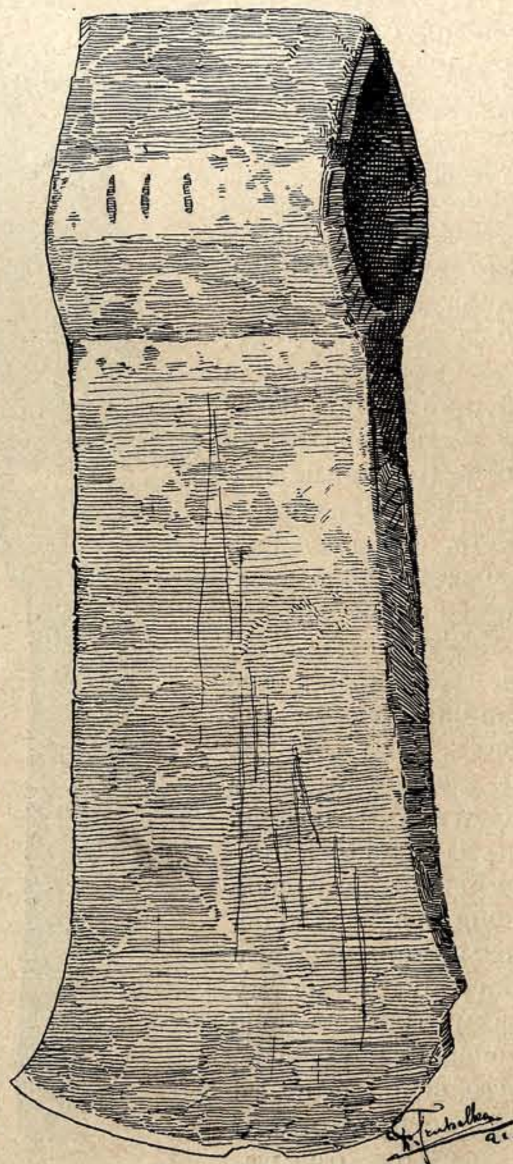

Слика 2.

метима још и једна фибула — предмет, који се до сада такођер није нашао у доба бакрено.

Сва је прилика, да су ти предмети нађени у Орашју, али не на једном мјесту, а оних 5 бакрених свакако нијесу из громиле.

И у сусједним земљама нашло се доста сличних старина.

Слика 3.

У „Старинару“ приопћен је недавно цијели низ бакрених предмета, од којих нам ваља споменути 10 комада нацака, нађених на разним мјестима Србије, код Јелашнице, Рипња и Бора и три длијета, нађена на ушћу Колубара.

Један од споменутих нацака приопћен је и у слици, те је посве сличан нашему и скоро исто толик.[1])

---

[1]) Испореди: „Старинар“. VII., стр. 65. и д. чланак Валтровића: Бакрене и бронцане старине из Србије, и приложене слике на табли VI., сл. 2, 3. и 4.

Врло често налазе се сличне старине у Хрватској а у новије доба нађено их је код Граховишта, Ритинске, Прстанка и др., док су из Далмације познати из Спице (Ластве), Будве и Мућа.

Сва та налазишта, а и наша босанска, тек означују јужне огранке културе, којој је било средиште Угарска. —

Други налаз, споменута сјекира од бронца, обретен је тик Сарајева на Дебелом брду, гдје се налази градски каменолом, а нађоше га радници ломећи пут за плâз.

Госп. савјетник витез Беркс, имао је доброту одмах ми споменути о томе налазу, те сам са надмјерником г. Сокалом изашао на налазиште. Но ту нигдје не бијаше ни трага старом гробишту или другој остави, те нам је ваљало закључити, да је тај предмет ондје изгубљен остао на стијени, па га временом земља засула.

Врло је занимљиво том згодом примијетити, да се Дебело брдо налази тик до познате прехисторичке насеобине на Златишту више Со-бунара, па да се на њему налазе останци прехисторичке насеобине. Нема дакле сумње, да је тај налаз у савезу с том насеобином.

Сама сјекира (*слика 3.*) је велика, лијепо љевена и слична је нашим модерним.

Дуљина јој је 20·7 *цм*, ширина на понешто окрханој оштрици 9·5, односно 10 *цм*, на сапу 5·5 *цм*. Сап је овално пробушен, а на врху се свршава бридом. Тежина 1200 *гр.*

Тај облик (сравни слику) приказује нам по Осборну[1]) типичну врсту сјекире, која се до сада налазила понајвише у италским налазиштима из млађег доба бронца, у Сицилији, Напуљу, Пијемонту, Генови и у Грчкој, а он је тај облик с тог разлога прозвао и италским типом.

Комад из Генове, што га је у свом дјелу као карактеристичан примјерак у слици приопћио, посве је једнак нашему.

Dr. Julije Makanec
i
Ljudevit Pogatschnig.

Neumitna smrt otrgla je iz kruga suradnikâ bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja ova dva neumorna i vjerna poslenika na polju muzejskog istraživanja.

---

[1]) W. Osborne. Das Beil, стр. 59. и табла XVIII., сл. 2.

U dru Juliju Makancu izgubismo jednog od najvjernijih prijatelja muzeja. Ustanovljenje muzejskog društva za Bosnu i Hercegovinu u 1885. g., kojemu bješe zadatak, da pripravlja gradivo za kasnije oživotvorenje zemaljskog muzeja, spada u glavne zasluge dra Makanca. Kano potpredsjednik ovog društva, pokojnik je ulagao svoje opširno znanje, svoju poznatu energiju i mnoga lična poznanstva u zemlji, da privede društvu novih članova i da pribavi muzejskim zbirkama one arheološke objekte, koji se već u zemlji nalažahu.

Njegovom neumornom nastojanju valja dakle poglavito zahvaliti, što je muzejsko društvo u 1888. godini moglo predati tada osnovanom zemaljskom muzeju obilnu zbirku starina iz predistorijskog, rimskog i srednjovjekovnog doba.

No dr. Makanec je i dalje potpomagao djelovanje muzeja; o svom trošku učestvovao je pri iskopavanjima u Sretešu i Čatićima, razgledao je ponovno radove na predistorijskom groblju na Glasincu i poduzimao razne ekskurzije zarad ispitivanja arheoloških nalazišta.

Ovoga čovjeka, od čije osvjedočene snage mogaše muzej s pravom da se još mnogom nada, snašla je u julu 1891. iznenadna smrt daleko od domovine i porodice svoje, pošto je, — istom 36 godina star — pošao na daleki put u Džiddu na Crvenom moru, da kao liječnik prati hadžije iz Bosne i Hercegovine na povratku njihovu iz Meke. Ondje u Džiddi pokosila ga je tifozna groznica poslije kratkog bolovanja. U analima našeg zemaljskog muzeja vazda će se s poštovanjem spominjati ime dra Julija Makanca. Slava mu!

Ljudevit Pogatschnig, rudarski meštar društva „Bosnia“ u Srebrenici otet je isto tako iznenadno 14. februara o. g. iz naše sredine.

Prava sreća bješe, da je Pogatschnig 1881. godine pri otkopavanju starog srebrenog majdana na Kvarcu bio pozvan u Srebrenicu, da otvori ovaj starodrevni majdan, kojim je — sa kratkim prekidanjem u proljeću 1883. — do svoje smrti svojim savršenim stručnim znanjem upravljao. Godine 1883. našao je Pogatschnig prigodom premjeravanja u Gradini dva, a god. 1884. opet dva važna kamena s rimskim natpisima. Uslijed njegovog dotičnog izvještaja povjerila je „Bosnia“ u proljeću 1885. pokojniku neka prekopava ondje, te su tada otkrivene zidine kurije i osim manjih nalazaka dobivena su još dva rimska kamena s natpisima.

Kad je za tijem god. 1890. i 1891. naredila zemaljska vlada dalje kopanje u Gradini, opet bješe uprava tijem poslom Pogatschnigu povjerena. On je oko ove povjerene mu zadaće nastojavao neumornim trudom i velikom brigom, pa je u tome potpuno otkrio kuriju grada s uzgrednim zgradama kao i javna kupališta, pri čemu su opet dobiveni veoma zanimljivi nalasci i izvan svake sumnje utvrgjeno dojako sasvim nepoznato ime rimskog grada Domavije. Tačnim snimanjem otkrivenih zgrada i nagjenih razvalina dokazao je ujedno i znameniti prostor Domavije.

Pri svemu tome, što naš prijatelj nije bio srećan, da dovrši otpočeto djelo, ipak će ime Pogatschnigovo sa daljim otkrivenjem Domavije isto tako biti skopčano, kao što je u otkrivenju starog majdana na Kvarcu za vazda osigurao sebi časnu uspomenu.

Књижевност. — Književnost.

„Кукци средње Европе“

обрадио **Људевит Ганглбауер,** пристав ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу.

Ту скоро изашла је у накладн К. Геролда сина у Бечу (1892.) дјело, „Die Käfer von Mitteleuropa“, што га је обрадио Људевит Ганглбауер, пристав ц. кр. природословног дворског музеја у Бечу. I. свезак: род Caraboidea.

Писац тога у ентомолошкој литератури јединог дјела своје руке, описује ту строго знанственим, суставним начином, додајући дихотомичке табеле за одређивање фамилија, трибуса, врста и одлика, све у аустро-угарској монархији заједно с Босном и Херцеговином, у Њемачкој, Швицарској, као и у француском и талијанском алпинском подручју познате кукце. То ће дјело имати 6 свезака, сваки по 30—40 табака.

Први свезак обрађује род Caraboidea (адефага у ширем смислу), у другом ће бити говор о роду Staphylinoidea (некрофага у ширем смислу), у трећем о роду Clavicornia и Lamellicornia, у четвртом Serricornia (у смислу Леконта и Хорна) и Heteromera, у петом Rhynchophora, у шестом Phytophaga (у смислу Леконта и Хорна). При крају шестог свеска придаће писац испоредну морфологију колеоптера.

То нам дјело долази баш у добри час, пошто је одлично за своје вријеме дјело покојног директора ц. кр. зоолошког дворског кабинета, ц. кр. владиног савјетника Људевита Ретенбахера, „Fauna austriaca“ у трећем издању већ распачано, и јер је литература о кукцима средње Европе расијана по небројеним ентомолошким стручним списима и монографијама домаћим и страним, које су такођер већ распачане и којих приватни изучавалац већином не може ни да намакне, а уз то нарочито и полиглотно обрађивање предмета стручном ентомологу велике тешкоће чини.

Босанско-херцеговачки музеј у Сарајеву, коме је једним од главних задатака и интензивно изучавање босанско-херцеговачке фауне као и оне осталих земаља на балканском полуострву, послужио је писцу, те је у своје дјело могао узети и фауну Босне и Херцеговине, и тако је, потегавши у своју радњу и то, нада све знаменито и веома занимљиво подручје, које чини прелаз к јужно-европској и балканској фауни, могао прегледати већи круг облика, пак своме дјелу дати тим већи опсег и вриједност.

Откако је отпочето то дјело, т. ј. од године 1889., босанско-херцеговачки је материјал колеоптера у земаљском музеју сарајевском списатељу био непресушиво врело најзнаменитијих опажања, података и утврда за распрострањивање појединих врста, њихове способности за варијације и за шпецифично им раздвајање или стапање.

Знаменитост и обилатост подручја босанско-херцеговачке фауне види се већ отуда, што се у I. свеску тога дјела, који обухвата само род Caraboidea, т. ј. око $^1/_7$ укупне фауне, већ наводи 20 нових врста и 6 нових одлика, послије 3-годишње тек праксе земаљског музеја, које припадају једино окупираном подручју, и то:

страна	46—47.	*Megodontus sarajevoensis* Apfelb. .	nov. var.
„	47.	„ *bosnicus* Apfelb. . .	„ „
„	47.	„ *Schmidti* Apfelb. . .	„ „
„	68.	*Carabus Ganglbaueri* Apfelb. . .	„ „
„	106.	*Nebria Apfelbecki* Ganglb. . . .	nov. spec.
„	107.	„ *bosnica* Ganglb.	„ „
„	198.	*Trechus bosnicus* Ganglb. . . .	„ „
„	201.	„ *obtusiusculus* Ganglb. . .	„ „
„	210.	*Anophthalmus pilifer* Ganglb. . .	„ „
„	210.	„ *treskavicensis* Ganglb.	„ „
„	212.	„ *Reiseri* Ganglb. . .	„ „
„	219.	*Aphaenops Apfelbecki* Ganglb. . .	„ „
„	230.	*Omphreus Beckianus* Ganglb. . .	„ „
„	238.	*Antisphodrus bosnicus* Reitt. . . .	„ „
„	239.	*Calathus bosnicus* Ganglb. . . .	„ „
„	289.	*Pterostichus Meisteri* Reitt. . . .	nov. var.
„	290.	„ *Reiseri* Ganglb. . .	nov. spec.
„	303.	*Molops bosnicus* Ganglb.	„ „
„	304.	„ *vlasuljensis* Ganglb. . . .	„ „
„	304.	„ *obtusangulus* Ganglb. . .	„ „
„	304.	„ *curtulus* Ganglb.	„ „
„	305.	„ *Apfelbecki* Ganglb. . . .	„ „
„	307.	*Stenochoromus nivalis* Apfelb. . .	nov. var.
„	307.	„ *Ganglbaueri* Apfelb.	nov. spec.
„	475.	*Hydroporus Apfelbecki* Kuw. . .	„ „
„	539.	*Leïstus Apfelbecki* Ganglb. . . .	„ „

Знамeновање и практична вриједност земаљског музеја сарајевског, као завода, који је науци од пријеке потребе, баш при овоме заиста величајноме дјелу своје руке излази на видјело, те ће земаљски музеј при томе за десет година имати посла.

Ми не можемо, а да то велико дјело господина пристава Ганглбауера најрадосније не поздравимо, те га најтоплије препоручујемо свим пријатељима ентомологије у Босни и Херцеговини.

Nekoliko riječi na kritiku

dra Hoernesa o knjizi „Prehistorička nalazišta".[1])

Priopćio rudarski satnik **V. Radimsky.**

Gospodin dr. M. Hoernes bio je tako prijazan, te je o mojoj knjizi „Prehistorička nalazišta" napisao veoma povoljnu i za me laskavu kritiku, pa kao što sam tome opće uvaženom stručnjaku blagodaran za mnoge savjete, koje mi je s velikom pripravnošću davao pri sastavljanju te knjige, naročito u pogledu ilustracija, isto me je tako zadužio priznanjem, koje njegov sud izriče o mojoj radnji.

Pri kraju njegove ocjene ima megjutim mali prigovor, pa makar da mi, kao prostome amateru, ni na kraj pameti nije, da odbijem pouku priznata stručnjaka, to opet moram priznati, da me je naročiti sadržaj toga prigovora u jednu ruku iznenadio, a da u drugu ruku nije rasklimao mojih prijašnjih nazora.

Ali pošto sam potpuno uvjeren, da su dra Hoernesa pri pisanju njegove kritike vodili najprijazniji osjećaji spram mene, to u tome i obvezu nalazim, da ona mjesta u mojoj knjizi, kojih se tiču prigovori, razjasnim, odnosno opravdam.

Dr. Hoernes naročito mi ne odobrava, što sam nekoje bronce, kao n. pr. one od Krehinog Graca u Hercegovini, onda one od Sreteša i Čatića u Bosni, uvrstio u nalaze iz broncanog doba, pošto je u glasinačkoj nekropoli nagjeno sličnih broncanih rukotvorina.

Potonja je tvrdnja doduše posve istinita, ali samo ne smijemo zaboraviti, da smo na Glasincu megju mnoštvom broncanih predmeta, koji svakojako idu u red halštatske kulture, i megju mnoštvom željeznih rukotvorina, naročito oružja, ipak našli samo relativno malen broj tipa iz broncanog doba, koji su se u ovim zabitnim i od mora udaljenim gorskim krajevima za cijelo dulje upotrebljavali, nego u predjelima, koji su bliži moru, te po tome i svjetskom prometu, kao n. pr. Krehin Gradac, gdje su se sve novotarije bez sumnje brže primale i širile.

U ostalom prostrano zemljište glasinačko još ni iz daleka nije tako potpuno pretraženo, da nam svaki dan ne bi mogao iznijeti bilo ravnih grobova, bilo gromila, koje pripadaju čistoj broncanoj periodi, čim bi se to, što se onuda nalaze oblici, koji pripadaju broncanoj periodi megju halštatskim tipima, najjednostavnije i posve naravski razjasnilo.

Izmegju sva 33 broncana predmeta, nagjena u pećini kod Krehinog Graca, nema nadalje nikako željeza, a isto tako ni u Sretešu kao ni u Čatiću, koja sam ja oba mjesta lično pretražio, nema ni traga željeznim rukotvorinama. Isto se tako ni na jednom od rečenih mjesta nije saznalo za bronc, koji bi se sasma pouzdano mogao pribrojiti halštatskoj periodi. Nasuprot imamo iz Krehinog Graca broncanih keltova (*slika 56.*) tako zvanog ugarskog tipa i iz Sreteš-Čatića spiralnih naušnica (*slika 66.*), kojih oblika na Glasincu

---

[1]) Glasnik zemaljskog muzeja 1891., strana 449. i d.

nikako nema. Pešijerska fibula iz Sreteša (*slika 65.*) nalazi se nadalje i u švicarskim sojenicama iz broncanog doba. Broncana fibula iz Čatića (*slika 70.*) slična je doduše po obliku glasinačkim oblučastim fibulama (*slike 183.—187.*), ali je, kako rečene slike pokazuju, puno prostije ragjena. Pa i ako taj pošljednji oblik fibule iz broncane perijode dosad nije bio poznat, to je ona eto nagjena u zemlji još slabo pretraženoj, te imamo i sa Glasinca različitih predmeta, kakih se dojako nije vidjelo u inventaru halštatskih nekropola naših istočnih Alpi.

Napokon je velika razlika u tome, što glasinački predmeti potječu iz gromila, nasuprot pak nalazi iz Sreteša i Čatića iz ravnih grobova, i što se sreteške rbine ilovastih posuda, od kojih sam poviše prikupio, od onih iz glasinačkih grobova bitno razlikuju kako oblikom, tako i ornamentacijom.

Ja po tome mislim, da bi barem prerano bilo, da sam nalaze iz Krehinog Graca, Sreteša i Čatića, o kojima sam još morao raspravljati, pribrojio halštatskoj umjesto broncanoj periodi.

Dalji nazor dra Hoernesa, da obje broncane otke iz Dornbirna i Dürenberga (*slike 37.* i *38.*) prije pripadaju halštatskoj nego broncanoj periodi, može biti da je istinit, pošto se tome ne protivi ni njihov oblik ni ornamentika. Ali pošto dr. Much[1]) oba predmeta navodi megju nalazima iz broncanog doba, i pošto mi ih je dr. Hoernes u svoje vrijeme bez ikakve primjedbe iz toga atlasa izabrao da ih upotrijebim za svoju knjigu, i pošto se napokon doba pojedinih prehistoričkih predmeta bez pobližeg poznavanja ukupnog inventara i svih prilika, u kojima su nagjeni, pri obilju prelaznih doba, često ne mogu pouzdano odrediti, to ja nijesam imao povoda, da ovim dvama predmetima odredim drugo mjesto, nego što je to učinio poznati prehistoričar dr. Much.

Za broncani mač iz Drine kod Zvornika (*slika 83.*), koji dr. Hoernes hoće da uputi u halštatsko doba, nijesam ja ni tvrdio, da pripada broncanom doba, nego sam samo rekao, da bi mogao pripadati broncanom vremenu, jer u onom kraju ima i drugih predmeta, za koje nema sumnje, da su iz broncanog doba. To je tek oblik, koga ima i u jednoj i u drugoj prehistoričkoj periodi; nego je svakako naš zvornički mač puno sličniji antenskom maču broncanog doba iz Bludenca (*slika 25.*), nego antenskom maču iz Halštata (*slika 86.*).

Ako je broncana fibula (*slika 106.*) u istinu rimska, o čemu ja po izričnoj tvrdnji kritičarevoj ni malo ne sumnjam, to je ona u društvo halštatskih fibula došla tek samo posredovanjem samog dra Hoernesa, koji ju je sa tablice LXV. atlasa od dra Mucha izmegju ostalih halštatskih nalaza glavom izabrao i meni za publikovanje preporučio.

Stremenka i nožica rečene fibule nemaju ništa karakteristično, a sastav jezička sa stremenkom tako je nejasno naslikan, da se ne može pravo razabrati, da li je tu špirala ili šarnir, te se samo sobom razumije, da u potonjem slučaju toj fibuli ne bi bilo mjesta u mojoj knjizi.

Valjda je dr. Hoernes istom kasnije vidio ili original ili bolju sliku od njega, pa je onda svoj prijašnji nazor o toj fibuli promijenio.

---

[1]) Kunsthistorischer Atlas. Od dra M. Mucha. Beč 1889., I. dio, strana 62.

Nadalje dr. Hoernes izriče mnijenje, da zemunice (strana 81. i d.), ne idu u prehistoričke objekte.

To je stvar, o kojoj je dopušteno različito mnijenje. Jer najnovija tvrdnja oca Lamberta, najboljeg poznavaoca tih zemunica, da je u njima našao neolitičkih stvari od kremena, čini se i meni, da dosad nije dovoljno zasvjedočena, pa za to je u mojoj knjizi nijesam ni spomenuo. Ali pošto se zemunice često nalaze blizu velikih gromila i žrtvišta, to će biti, da su ipak u nekakvoj svezi s ovim prehistoričkim gragjevinama, pa ja mislim, da bi mi koji drugi ocjenitelj s većim pravom mogao prigovoriti, da te zemunice nijesam barem ukratko spomenuo. Za me, kao praktičara, odlučilo je megjutim to, što sam doznao, da u okolici Zemuna, dakle u Posavlju, ima sličnih, djelomice danas još nastanjenih podzemnih stanova, koji se baš ondje zovu zemunice, te kojih bi po tome moglo biti i u Posavini i svakako bi zavrijedile veću pažnju.

Ja zemunskih zemunica za to nijesam spomenuo u mojoj knjizi, jer o njihovim oblicima ništa pobliže ne mogoh da saznam.

Konačno nijesam tvrdio, da je naseobina na Sobunaru (strana 95.) iz neolitičkog doba trajala samo do broncane periode, nego sam rekao, da je valjda postala u neolitičkoj periodi, te se održala barem do u vrijeme čiste broncane kulture, a to je ipak velika razlika. Sada posve dobro znam, da je na Sobunaru oficijal gosp. Fiala našao predmeta iz halštatske periode, ali je šesti arak moje knjige već bio doštampan, kad mi je rečeni gospodin pokazao prvu ondje nagjenu stvar, te po tome nijesam više mogao da mijenjam dotično mjesto u mojoj knjizi.

Различито. — Različito.

Рабош у околици чајничкој.

Приопћио Стеван Р. Делић.

Наш сељак не познаје бројки, нити умије водити писмена рачуна. Он умије да памти, а да га не би памћење изневјерило, он је себи створио и измислио „рабош.“

Рабош је многоме познат, а то они зарези и црте по комаду дрвета или зиду, којих има више врста. Најобичнији је на љесковом или јасеновом пруту (штапу). Прут се расцијепи по средини и гони до близу дна, гдје се косо ножем засијече, да остане при једној поли (главном дијелу) облац — ручица. Главни дио остане код газде, а краћи узме дужник. — Сад, кад се хоће што да забиљежи, припоје се те двије поле добро једна уз другу, те се на једној страни споја зарезива, а кад је овај пун, онда на другом. Ово се ради због тачности и пријеваре, те на овај начин узима турски аскер таин (хљеб), т. ј. колико је засјека (I), онолико је комада; а

колико је исјека (V), онолико чивта (пâри). Слично овоме имају и наше сељакиње, које сукно или пређу масте (боје). Онај главни дио привеже се за сукно и зове се — „кокош“ и — „квочка“, а онај мањи остане код власника и зову га — „пиле“. Кад се „пиле“ с „квочком“ подудара у свему (и у зарезима), онда власник добије омашћено сукно — по томе се познаје.

Но сељацима за њихове домаће потребе не треба два дијела; њима је доста један, па по њему зарезују и воде рачуне у длаку.

То би био рабош прве врсте, или прости рабош. Но ја сам један рабош прибиљежио овдје у Чајничу од једног сељака кириџије, што је на коњима гонио черпич. Његов рабош бијаше комад глатка дрвета — од шташића — у дуљину 2 *дм*, ширину 11 *мм*, а дебљину 6 *мм*, те га носаше за пâсом. Изгледао је овако баш:

XXXXXXXXXXXXXXXXIIIIIII'...

Кад сам га запитао: Знаш ли колико си дотјерао черпича? Он потегне горњи рабош и стаде бројити, те ми рече: „1678 комада“ да је дотјерао. Упитам га: а како то знаш, и шта су ти ови зарези? Он одговори: „Ево ови крстићи; то су ми „стотине“. Има их 16, а то је 16 × 100 = 1600! Ови зарези, ово је свако по „десет“. Има их 7 читавих, а то је 7 × 10 = 70. То би с првијем било 1670! Ево овај зарез до пола (није читавом ширином дрвета), то је половина од оног дугог, што је десет, а то је „пет“. Ове три убодотине врхом од ножа, то је свако по „један“. Има их 3; а и она половина зареза, што је 5, то је са ова три свега 8, те би у свему било 1678!“ . . . .

Тако ми кириџија разложи свој рабош, што се у длаку слагаше с рачуном газдинијем. По томе би овај рабош био сличан римским бројевима; јер рим. десет (**X**), то је у сељака 100; рим. један (**I**), то је 10; половица зареза, то је пет, што опет неки цијелу црту засијеку само, а не изрезују (**I**); убодотине, врхом од ножа, то су јединице!

Ово би био рабош друге врсте, што их познајем и овдје биљежим; а колико их је још у народу за које не знам!

Odakle je postalo ime „Vitina“.[1])

Priopćio **Ivan Zovko.**

Prekrasno i pitomo mjesto, starodrevna Vitina, koju ljubakaju veseli vali dražesne Vrioštice, niže se uz drum, koji vodi iz Ljubuškog put stare i nekad slavne Imote a današnjeg Imotskog. Visoki i tanani kavadžici (jablani) i zelenotamne masline, još više uljepšavaju ovo neznatno mjestance. Osobito se čovjeku strancu lakome oči, kad gleda sa vrioštičke ćuprije, te mu se upravo i srce mami

[1]) Ovom prilikom zahvaljujem u članku već navedenom gospodinu pripovjedaču i na ostalom njegovom lijepom i zanimljivom pripovijedanju, koje sam pribilježio. Pisac.

onim divotnim pogledom na prekrasno imanje tamošnjih begova. I nehotice čovjek pomišlja, è je ovo Eden — pravi zemaljski raj.

Žitelji su većim dijelom muhamedovci i katolici, uz to ima jedna ili najviše dvije kuće hrišćanske. Pa kako je ovo mjestance dobilo svoje ubavo ime „Vitina“?

O tome najbolje mi je kazao ondašnji čestiti i vrijedni trgovac i posjednik Anto Babić, kako i što narod u tom pogledu misli.

Po tome mišljenju, za vremena hercegovih ovo je bilo vrlo znamenito mjesto. Šta se je god zamašnije dogagjalo u hercegovoj zemlji, to se je ovdje pretresalo i o tome se ovdje raspravljalo i vijećalo. Ovdje je bio zbor i sastanak prvijeh vijećnika hercega Stjepana, kao i njihova stalna rezidencija. Pa pošto se je ovdje vijećalo o svemu i svačemu, o dobrom ili zlom udesu hercegove zemlje, i pošto su ovdje stalno stanovali njegovi vijećnici, to je dobilo od toga „vijeće, vijećnici“ ili kako sam narod kaže: „vitnici“ — i ovo pitomo mjesto svoje ime „Vitina“.

„Кози-град“, „Звони-град“ и „Градина“ у котару фојничком.

Приопћио **Лука Грђић-Бјелокосић.**

„Кози-град“ знаменита је градина по народном причању, те се находи на једној главици истога имена, два сахата југо-западно од вароши Фојнице. Кренеш ли из Фојнице западно уз брдо, звано „криж“, доћи ћеш, пењући се мучном стазом за један сахат уз то брдо, на врело, које се зове „Веселица“. Отален идући један километар пута старом калдрмом, која води на планину Зец, наићи ћеш на једну малу стазицу с лијеве стране пута. Идући том мучном стазом за један сахат пријеко к југу, доћи ћеш на главицу „Козо“, на којој се је некада град ширио, а сада се виде само развалине.

С југо-западне стране управ под градом находи се једна провалија, коју народ назива тавницом. Када човјек добро размотри, прије би рекао, да је ово била чатрња, у коју је вода за град довођена. Ово би још и то доказивало, што се и сада изнад града находи „јажва“, кудијен је вода у град довођена.

С источне стране спрам села Бистрице очувало се још до данас нешто зида. Зид је на томе мјесту веома дебео и очуван у висину до једно два метра. Кроза зид се виде рупе у једном правцу и једнаком размаку једна од друге. Ове су рупе доста малене: једва да би се дјетиња рука могла увући. Народ ове рупе зове „пушкарицама“, бива куд се пуцало на непријатеље; но ја бих рекао, да су у овијем рупама биле гвоздене греде, које су зидове града везале, и то тим прије, што су све рупе у једном правцу по зиду, а кроза зид су истосмјерне. Зид је зидан кречом и ситнијем финијем пијеском.

Сјеверо-источно од града спушта се низ једну литицу бедем, донеклен зидан кречом, а даље сухозидом. На наставку сухозида находи се један заподак. На овоме запотку имаде један мали простор обзидан и шчемерен.

Простор је до два метра дугачак, мање од метра широк и сада до један метар дубок. Народ приповиједа, да су овдје била тајна врата од града.

Југо-западно, гдје су од прилике врата била, имаде на једној литици натпис босанчицом. Натпис је врло кратак и почиње са: „Се писа“ а остало је нечитљиво. Из натписа се може видјети, да није вјештом руком писан. По свој ће прилици бити из познијег времена него град сам. Изнад града на једно сто корака имаде једна њиветина, на којој би се могло од прилике усијати до 300 ока бијелога жита. Крајем ове њиве има прокоп. Народ прича, да је овијем прокопом вода у град довођена.

Приповиједа се, да су Турци овај град најпослије освојили и да је испред њих потоња босанска краљица побјегла отален. Турци опколе град, али му ради тврђе не могну за дуго времена ништа учинити. Пошто су се на све начине узалуд мучили, рећи ће им једна баба: „Затворите коња пастуха, па му не дајте за три дана воде, а онда га пуштајте и добро гледајте, гдје ће закопати ногом! Ондје копајте, па ћете наћи воду што иде у град, па им је пресијеците! Кад воду пресијечете, град ће се предати“. Тако они и ураде. Када у граду нестане воде, нареди краљица, те коње поткују наопако, натовари благо и потњо побјегне. Приповиједају, да је при тој прилици убила краљица са „Кози-града“ из топа турскога заповједника спрам себе у Острожници, 4 сата далеко. Када заповједника свукоше, да га окупају, видјеше, да је женско. (Види чланак у „Гласнику“ од 1890. год. „Гроб гази-дјевојке!“)

Спуштајући се од „Кози-града“ за једно по сахата источно кроз једну тврду лит, дође се на једну главицу, која је као и она од „Кози-града“ и остале главице свуда до под град шумом обрасла. По овој се главици налази преко хиљаду омеђина разне величине. Ваљда је ту била варош. Као чудо удара ти у око оволики скуп омеђина на једном мјесту и да су све сухозидом зидане. Народ приповиједа, да су све преко једне зиме начињене, кад је био око града некакав збјег од непријатеља.

Спрам „Кози-града“ у даљини од 3 сахата пута находи се у гвожђанском џемату више села Божићâ једна велика главица, коју народ зове „Звони-град“. „Звони-град“ се је одржао само у причи, јер на самој главици нема никаквијех развалина, нити их је — како ми се чини — када било.[1])

О „Звони-граду“ приповиједа народ ово. На „Звони-граду“ живио је некакав ваљан тежак Божо, по коме се село назвало Божићи. Испод „Звони-града“ има веома плодна земља, те је њу тај Божо обрађивао и тако грађанима „Кози-града“ храну прибављао. На „Звони-граду“ био је начињен звоник и на њему велико звоно. За то је звоно била свезана жица, која је водила на „Кози-град“. Кад би у „Кози-граду“ нестало хране, потегнули би само за ону жицу, а тежак Божо, чим би чуо звоно, одмах би храну носио. Једне године не уроди љетина овоме тежаку, те се он упути краљу на „Кози-град“ да му зајми новаца, да набави хране. Краљ му одби молбу, али он замоли и по други и трећи пут, но сваки пут

[1]) То се не може тврдити, док се онуда не би стало прекопавати. Народна традиција у таким приликама једва да ће икада бити без основа. Ур.

прође као и први пут. Тежак уздахну, па ће рећи краљу: „Доћи ће вријеме, кад ћеш давати за товар мога клâка[1]) товар пара, а ни онда ти дати не ћу“; те се ко јадан ко жалостан врати својој кући, обори звоник, пресијече жицу и сваку свезу са „Кози-градом“. Тај тежак остане некако жив до љета, док му приспије љетина. За кратко вријеме иза тога опколи некакав непријатељ град, те у њему нестане хране. Сад се краљ сјети тежака и његове пријетње, па натовари товар блага и посла му га, да му пошаље товар жита, али тежак не хтједе на то ни погледати.

Краљ је имао у Прозору некаква побратима, који се бјеше тада намјерио у „Кози-граду“, те га замоли и посла тежаку, не би ли он куртарисао макар товар жита, да не умре од глади. Овај побратим оде тежаку, а овај не знајући, да ће жито на „Кози-град“ дадне му, те се тако они спасоше у граду.

Оволико о „Кози-граду“ и „Звони-граду“, што сам могао по народном причању докучити.

Додати ми је још, да се приповиједа, да је вода за град чак испод Црног Камена вођена. Господин рударски инжинијер Рихтер приповиједао ми је, да се уз сву Зец-планину и данас види правац, кудијен је вода вођена.

Г р а д и н а. Сјеверно од Фојнице за једно 4 километра, а над фојничком котлином до 100 метара находе се развалине града, округла облика, који народ зове „Градина“. Град није био велик, — по прилици до 30 метара шупљине. Темељни су зидови прилично очувани, а зидани су кречом и ситним фи্ним пијеском.

Одмах уз град спрам истока находи се једна громила од каквијех 50—60 корачаја дужине у облику елипсе. Громила као да није довршена, него само из окола основана и каменом са сјеверне, западне и јужне стране по два метра набацана. Према овоме судећи, могло би се рећи, да је служила као шанац за обрану града. Камење, што је у громилу ношено, вађено је из земље.

Од громиле југо-источно за једно 50 корачаја находи се једна каменица на подобу двију бешика, једна уз другу. У обје има вазда воде, и љети, кад је највећа суша. Ова каменица није вјештачки грађена него је по природи од више камена састављена, те изгледа — као што већ рекох — као двије бешике, међу којима се једна мала литица уздиже.

Испод града имаду три опкопа, један испод другога, који су по прилици до два метра широки били. На западну страну града, гдје су од прилике врата у град била, састају се сва три опкопа. Пошавши од запада према истоку удаљују се опкопи један од другога, те је према истоку удаљен први од другога за један километар пута, а трећи од другога за једно 20 метара.

Са свијем источно долази трећи опкоп до над једну косу, која се са свијем стрмо обара спрам Чемерничког потока.

[1]) Ваљда „класја“ (жита).

Крај другога опкопа доспже на истоку до једне њиве, која се зове „Шетало“. Ова је њива широка 5—6 метара и доста је равна. Идући њоме сјеверо-западу 500—600 корака, дође се опет у најдоњи опкоп, те идући њиме, дође се сасвим западно граду пред врата. Док би се овим најдоњим опкопом обишло око цијела града, требало би, умјерено идући, један сахат.

Пошавши сјеверно од града и пењући се уза шуму „Путљиковачу“ за један километар пута, дође се у једну долиницу, коју народ зове „Лађа“ или „Језерина“. Ова је долиница баровита, те је пуна воде, кад има и мало кише. Народ приповиједа, да је у ову „Лађу“ била доведена вода са „Језерâ“ и то са „Језерâ“ на „Влашку раван“; отален преко „Шћит-планине“ изнад „Старога Села“ на „Обојак“, а одавлен преко „Зеленика“ на ову „Лађу“. Веле, да има и данас туда пут, колико би могла кола проћи, који је у народу познат под именом „Јажва“ или „Стари пут“.

С дôње стране од ове „Лађе“ а управ спрам града може се и данас познати отвор, кудијен је вода у град доведена била.

Приповиједају, да се у овој „Лађи“ препирала руда, која је у овоме брду и брду Чемерници вађена. Говори се, да је вода с ове „Лађе“ вођена изнад Острожнице и Шћитова, гдје су такођер руде вађене и препиране. Изнад ова два џемата познаје се и данас оширок зарастао јарак, који народ зове „јажва“ а у околици имаде много старих рудокопа. Још приповиједају, да је вода са косе на косу превођена преко олука, направљених од биволеће коже.

Стари пут води управо од рудокопа у Чемерници пред овај град.

По свему овоме могло би се рећи, да је овај град из средњег вијека, да су у њему рудари становали, који су около њега копали руде или барем заповједник њихов. Још ми је додати, да су се опкопи добро сачували: дубоки су негдје пô метра а негдје и читав; около су обрасли ситном шумом а по сриједи нема ни кукрице.

Ово се мјесто зове још и „Лагуми“. Причају, да су га непријатељи лагумом поткопали и уништили, те да је по томе добило име.

Kako je postalo ime „Tribižetu“.[1])

Priopćio **Ivan Zovko.**

Desna pritočica pećinaste i vrtložne Neretve, što protječe ubavim ljubuškim poljem, a saljeva se kod Gabele, koju hrvatski neprežaljeni romansijer i pjesnik pok. August Šenoa u jednoj svojoj velepojnoj pjesni ovjenča i proslavi — zove se „Tribižet“ ili kako mu neki i drugačije reknu „Trebižet“. Po pričanju du-

[1]) U samom članku naveo sam ime i prezime čestitog pripovjedača, koji mi je kroz samu badnju veče i noć a pokraj onijeh divnijeh badnjaka, napričao preko stotine raznih pripovjedaka, što je mene ponukalo, da se i više puta s njime sastanem i družim, od koga sam do sada do dvjesta i sedamdeset priča zabilježio. S toga dakle neka mu je ovdje izrečena najveća hvala i poštovanje s moje strane!
Pisac.

hovitog i osobitijem darom pamtenja i pripovijedanja nadarenog seljaka Mate Pehara iz Humca, pomenuta pritočica dobila je svoje ime od nasilne provale za vrijeme povodnja i kad bi se prokop provalio, što je u prijašnje vrijeme češće bivalo, te bi tako tom nepogodom sva žita, što bi se zavrnula ili u vršaju ili na guvnu, ili kako mu već bilo, postradala i potrijebljena vodom bila. Najskoli s ove elementarne nepogode stradala bi žita u Berišu, kao n. pr. kukuruz i sijerak. Pritočica dakle istrijebila bi i potrijebila tako žita i odnijela ih svojom bujicom i poplavom. I baš s toga, po tome svome bijesnom i navalnom napadaju iznebljušila (iznenadila) bi i ucvijelila do zla boga radene i jadne obdjelavaoce polja, potrijebivši im sve gotovo, što bi se god tu zavrnulo od žita, zbog čega joj i nadjenuše ime „Tribižet“, jer trijebi i plavi žito, što je već bilo neprevarljivi nagovještač crne i gladne godine. Na moj dalji upit, kada i ko joj najprvi nadjenu tako ime, da li je i od kog čuo pripovijedati, ne znade mi čestiti naš Mate ni bijele ni crne o tome obijeliti ni opepeliti.

Село Зеленци и његове старине.

По предању приопћио **Петар С. Иванчевић.**

I.

На југо-западној страни од Бањелуке, а у даљини 4 добра пјешачка сахата има једно село — или боље рекавши сеоце, које се зове „Зеленци“. Оно је управо као у једној долини, а опкољено је мало не са свију страна високим бреговима и шумом.

Зеленци граниче: са источне стране селом „Кола“, са западне селом „Вилуси“, са сјеверне селом „Перван“, а са јужне стране селом „Шљивно“. Сва поменута села припадају котару и окружју бањалучком. Кроз село Зеленке тече рјечица истог имена, она извире и увире у селу Зеленцима. У Зеленцима има 12 српско-православнијех кућа, које су без разлике од древног материјала начињене. Житељи су поменутог села јако сиромашни, јер им земљиште баш није Бог зна како плодно, али су иначе поштени и врло гостољубиви — као што су уопће сви Крајишници без разлике вјере.

На југо-западној страни од Зеленака — бива баш на крају — налази се једно брдо, које народ „градина“ зове, а и на генералној карти стоји „градина“, те је високо 674 *м.* Народ приповиједа, да је ту био град некаква краља Зеленка, па да је и поменуто село по том краљу своје данашње име „Зеленци“ добило; а једни опет веле, да је село „Зеленци“ добило име отуда, што у првашња времена — (особито док се није шума око тога села исјекла), никад није могла љетина честито сазрети, већ би је мраз убио, а сиромашни сељаци више су зелену љетину брали, него зрелу — помисливши: „Боље је ишта, него ништа“; или „Боље је и црн комад, него празна торба“, или како још једна пословица вели: „Кад је круха икаква, не бој се госта никаква“.

Сјеверно од градине пружило се поље, које је преко $^1/_4$ сахата дугачко, а исто толико и широко. Ово поље натапа рјечица „Зелена“, те тим

прилично плодно постаје. Источно налази се брдо „Кукрика“, које је од прилике високо 700 *м*, по том брду највише има кукрике, па се због тога и зове „Кукрика“, а југо-источно од градине јест врх, зван „Воденички-врх“; ово је једно од највећих брда, што је у близини села Зеленака, а припада худуту села Кола. Између поменутог брда и градине има пут, који води из села Зеленака на главну цесту, што из Бањелуке води у Јајце.

На градини нијесам могао разабрати, да ли се је што год од каквијех старинских ствари налазило, а сад је градина шумом обрасла, те мотрилац или испитивач не може ни по чем рећи, е је збиља ту кад-год што било; но по народном предању могуће је, да је нешто и било.

Сјеверно од градине у пољу има један камен, те изгледа баш као повелика бика, а народ глагоља, да је то и била бика једног човјека, па да га је отац уклео, па му се ту окаменила. Одмах у близини тог камена прије 10 година копао је житељ поменутог села, Миле Поповић, и рече ми, да је налазио: комада од машљина (трнокопа — Krampen), мотика, штокаквих халки и испреплетених синџира, али он вели, чим се је ког комада хватио, одмах се је од рђе у рукама распао.

Ма да сам се трудио, да добијем макар што год од поменутијех комада то ми ипак не пође за руком. Поповић ми вели: „Е ја, господине учитељу, нијесам знао, да то што вриједи, па сам одмах и ако се који комад и не би распао, бацио га, а право да ти кажем, господине, и плахо сам се био ражљутио, што не могох наћи пара, а има их — тако му његове грешне душе — ондје букадар, само не може инсан трефити на оно мјесто, гдје су управо закопане, или још имају на себи тилсум“.[1])

II.

Западно од Зеленака има један крст (нагробни камен). Тај крст налази се управо покрај пута, што води из села Зеленака у село Кола. Право се не зна, ко је ту закопан, а стари људи кажу, да је поменути крст ту већ од толико стотина година. Он је око 1·30 *м* висок, а 50 *дм* широк, од простог је камена, на њему нема баш никаква натписа. Приповиједају, да је један човјек у том крсту нашао силне новце, а предање вели: „Био је један сиромашак, и он ти под Богом јединим нигдје ништа није имао, осим једно дијете. Управо у очи свог крсног имена, св. Ђурђа, пође, да прода то једно дијете, па да прослави св. Ђурђа; у путу сједне и превари га сан, па заспа. У сну му се нешто јави и рекне му, да иде к поменутом крсту, па да ће наћи новаца. Сиромашак, како се пробуди, одмах оде, и збиља нађе и весело се врати кући славити своје крсно име св. Ђурђа“. И сад је поменути камен шупаљ, тако да би у ту шупљину двије људске шаке стати могле, а вођа ми рече, да су новци у тој шупљини нађени.

III.

Сјеверо-западно од села Зеленака, а у шуми званој „Стрмац“, има једно брдо, које је око 600 *м* високо; на том брду налази се једна разва-

---

[1]) Тилсум, арапска ријеч, значи тајна сила.

лина, и ту развалину народ зове „градина“; на генералној карти тражио сам то брдо под тим именом, али не могох наћи, а на карти надаље нијесам могао наћи ни знака од какве рушевине у поменутој шуми, а у истину има развалина.

С источне стране граничи градина долом — зван „Мухо-дô“, а добио је име отуда, што говеда чим се заобадају лете у тај дô; са западне стране „Златним-долôм“; са сјеверне њивом, која се „Варошиште“ зове, веле да је ту била варош, гдје је сад поменута њива, па се због тогà и зазвала „Варошиште“; а са јужне стране градина граничи путем, који иде из села Вилуса — па ако хоћеш бива чак и из Воведенског манастира Гомионице, па у село Кола, а отален побро си мој у шехер Бањулуку.

На поменутој градини, или боље рекавши развалини, дан-данас може се видјети с источне стране један комад зида, који је 75 *цм* висок, дебљина му је 50 *цм*. Осим тога виде се неколике јаме, које изгледају баш ко какве развалине, кад се кућа сруши, а само темељ остао; и те јаме имаду облик једне кружнице, које је обим — односно поменутијех јама 7·50 *м*.

Поглед је с речене градине јако диван, особито према Бањојлуци, а на села Перван, Кола, Голеше; да ли се је што-гођ на градини налазило, то не могох докучити, него једино ми рече вођа, да је шћерка Ристе Поповића из Зеленака, чувајући туда крмке, нашла некакво копље, ама вели, оно је ократко, дугачко је око $1^1/_2$ аршина.

Како је с дјевојчицом још један човјек из истог села крмке чувао, то је он од ње копље узео себи. Ја сам питао тог човјека, да ли му је сад нађено копље у животу, но он ми рече: „Не знам гдје су га укућани забацили, а ако га нађем, сигурно ћу Вам га донијети“.

Uspomene na jedno staroslovjensko božanstvo.

Priopćio **Ivan Zovko.**

Sudeći na temelju četiriju stvari, koje se još i sada čuju u našem narodu, dolazimo do takog zaključka, da možemo bar približno tvrditi, da je kod starih poganskih Slovjena bilo neko božanstvo pijančevanja, isto onako, kao što bijaše kod klasičkijeh naroda Grka i Rimljana Dionis i Bako, — sa svojijem dakako nekijem osobitijem kultom. Za to ćemo mi ovdje odmah iznijeti naše premise, a to su one četiri stvari ili pravije reći uspomene narodne, po kojima stvorismo pomenuti zaključak.

Kako već rekosmo, četiri su uzroka i razloga, koji će bar donekle, akoprem i problematično, jamčiti za naše mnijenje i za našu tvrdnju. Još i sada naš se narod, gdje je ikoliko vinogradarstvo razvijeno, drži ove praznovjerice, da valja o dva istoimena svetitelja najglavnije radove u vinogradu smiriti. Dani pak tijeh svetitelja padaju nekako na 25. februara i na 21. septembra. I narod te svetitelje, čija se uspomena slavi u kršćanskoj crkvi na rečene dane, zove ovijem imenima: Sveti Matija „Vinoriz“, koga dan pada u februaru, i sveti Matija „Vinotrg“, što dolazi u septembru. Oko ove dvije vremenske faze svrša-

vaju se najglavnije vinogradarske radnje, a to je rezanje i uregjivanje loze i trganje ili berba. Dojako je otprije bilo upravo kao neko kardinalno pravilo, da je najbolje i najhairnije za jednu sedmicu prije i za jednu sedmicu poslije rečenih svetiteljskih dana, tako da ovi nekako u sredini dogju, smiriti i urediti gore navedene radnje, jer tada, vele, da će vino biti baskin i ćeskin (dobro, u redu), a loza dobro ponijeti, kad se u ove berićetne dane o tome radi. Upravo ova dva svetitelja, kako im i samo ime potvrgjuje, smatrani su još i tada kao pravi patroni plodovitosti loze i vrsnoće vina. Bog sami znade, ne potječe li ova vjera od najdavnijih vremena drevnog poganstva ili je kojim drugim narodnijem iskustvom istome (narodu) duboko u pamet i. srce uvriježena i ukorijenjena.

Pokraj toga u narodu se još i to čuje, kad je ko tuntrakli (pjan), te mu se obično prišije ona poznata, da je „bogin", što je sve karakteristično i od ne male vrijednosti za našu više navedenu tvrdnju. Uz ovo osobito će nam doći i ona u prilog, kad je ko pjan, da mu se uz običajne stereotipne nazive, kao: pjan kô čep, pjan kô zemlja, pjan kô sjekira, i onaj epitet ornans nadodaje: pjan kô molitva. Uzevši dakle sve ovo na um, možemo, kako već odmah u početku naglasismo, barem približno tvrditi, da i u starijeh Slovjena upravo kao kod Grka i Rimljana, bijaše neko božanstvo pića, koje možda imagjaše i svoje bakanalije.

Zemaljska štamparija u Sarajevu.